

Ο ΡΩΜΑΪΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΑΠΟ ΤΟΥ ΗΟΥ ΑΙΩΝΟΣ

ΥΠΟ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ

Προκειμένου νά θεωρήσωμεν καί τήν εικόνα τῆς χριστιανικῆς λατρείας κατὰ τήν ἐν τῇ Δύσει γενικῶς διαμόρφωσιν αὐτῆς ἀπό τοῦ ὀγδόου αἰῶνος καί μετέπειτα, ἐνδείκνυται νά παρακολουθήσωμεν τήν ἐξέλιξιν τοῦ Ρωμαϊκοῦ τύπου κατὰ τήν ἐπικράτησιν αὐτοῦ καί μετέπειτα ἐν ταῖς Γαλλικανικαῖς, καθῶς καί ἐν ταῖς καθ' ἅπασαν τήν Ἱταλικήν χερσόνησον ἐκκλησίαις.

Α'.

Ο ΡΩΜΑΪΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΕΝ ΤΑΙΣ ΓΑΛΛΙΚΑΝΙΚΑΙΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΙΣ.

1. Δέον νά ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι καί πρὸ τοῦ ὀγδόου αἰῶνος εἶχον ἀποπειραθῆ ἐπίσκοποι τινες ἐν ταῖς Γαλλικανικαῖς ἐκκλησίαις νά ἐπιτύχωσιν ἐνοποιήσιν τῆς Γαλλικανικῆς λατρείας μετὰ τῆς Ρωμαϊκῆς. Συγχρόνως καί ὁ Βονιφάτιος προερχόμενος ἐκ τῆς Ἀγγλοσαξωνικῆς ἐκκλησίας ἐξεδήλωσε τὰς αὐτὰς τάσεις διὰ τὰς ἐκκλησίας, εἰς τὰς ὁποίας ἐξετείνετο ἡ ἱεραποστολική αὐτοῦ δράσις. Ὁ Πιπῖνος δὲ ὁ πατήρ τοῦ μεγάλου Καρόλου (768-814), τοῦ ὑπὲρ πάντα ἄλλον συντελέσαντος εἰς τὸ νά ὑποκατασταθῆ ὁ Γαλλικανικὸς τύπος ὑπὸ τοῦ Ρωμαϊκοῦ, ἤδη ἀπὸ τοῦ 754 εἶχε ἐκδώσει πρὸ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ τὸ πρῶτον διάταγμα, τὸ προβλέπον καί ἀποσκοποῦν εἰς τήν ὑποκατάστασιν ταύτην. Ἀλλ' ὁ ἀναδιοργανώσας τὰς Γαλλικανικὰς ἐκκλησίας καί μετὰ πείσμονος ἐνδιαφέροντος ἐπιζητήσας τήν συμμόρφωσιν τῆς Γαλλικανικῆς λατρείας πρὸς τήν Ρωμαϊκὴν. ὑπῆρξεν ὁ Κάρολος, ὅστις ὠθεῖτο πρὸς τὸν σκοπὸν καί ἐκ πολιτικῶν ὑπολογισμῶν καί βλέψεων. Κατὰ παράδοσιν σύμμαχος τῶν παπῶν ἡ δυναστεία τοῦ Καρόλου ἐξέτεινε τὸ κράτος αὐτῆς καί πέραν τῆς Γαλλίας, ἡ Ρώμη δὲ ὑπῆρξεν ὑπὸ τινὰ ἔποψιν ὁ σκοπὸς τῆς ὄλης πολιτικῆς τοῦ Καρόλου, ὅστις εὐθύς ἀπὸ τῆς ἀνάδου του εἰς τὸν θρόνον καί πολὺ πρὶν ἢ στεφθῆ κατὰ τήν ἑορτὴν τῶν Χριστουγέννων τοῦ 800 αὐτοκράτωρ ὑπὸ τοῦ Πάπα ἐν αὐτῷ τῷ ναφί τοῦ ἀγίου Πέτρου ἑθεώρει ἑαυτὸν κληρονόμον τῶν ρωμαϊκῶν παραδόσεων.¹

2. Ἀλλ' ἤδη καί ἐν αὐταῖς ταῖς ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐπίδρασιν τοῦ Πάπα ἐκκλησίαις δὲν ἐκράτει ὁμοιόμορφος ἐν πᾶσιν ὁ ρωμαϊκὸς τύπος. Κατὰ τήν

1. Dix μν. ἔργ. σελ. 575.

παρατήρησιν τοῦ Jungmann² ὅταν ἡ Ρώμη καθώριζεν ἐγγράφως τὰς λεπτομερείας τοῦ λειτουργικοῦ τυπικοῦ τῆς, ἡσχολήθη κυρίως περὶ τὴν ὑψηλότεραν μορφήν τῆς λειτουργικῆς τάξεως, ἤτοι περὶ τὸν καθορισμὸν τῶν λεπτομερειῶν τῶν παπικῶν λειτουργιῶν, τῶν τελουμένων ὑπ' αὐτοῦ τοῦ πάπα εἰς τὰς τιτλούχους ἐκκλησίας τῆς Ρώμης, ἐνῶ αἱ μικραὶ ἐκκλησίαι οὐ μόνον εἰς τὰ περίχωρα τῆς Ρώμης καὶ εἰς τὰς μακρὰν αὐτῆς ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Ρώμῃ ἐστεροῦντο τοιοῦτου τυπικοῦ. Μόλις κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος ἐπετεύχθη πᾶσα λειτουργία, τόσον ἐν Ρώμῃ, ὅσον καὶ εἰς τὴν ὑπαιθρον νὰ ἀρχίζῃ διὰ τοῦ Introitus, τὰ λειτουργικὰ δὲ βιβλία καὶ ἰδία τὸ Γρηγοριανὸν εὐχολόγιον παρουσίαζον κενά, ἅτινα διηκολύνον ἢ καὶ ἠνάγκαζον εἰς προσαρμογὰς καὶ συμπληρώσεις δημιουργούσας διαφορὰς καὶ παραλλαγὰς ἐν τῇ λειτουργικῇ πράξει. Πολὺ δὲ βραδύτερον, ἦτοι κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ δεκάτου αἰῶνος ἐτόλμησαν κατὰ τὸν Jungmann³ ἔξω τῆς Ρώμης νὰ προσαρμόσωσι καὶ νὰ ἀναπτύξωσιν ἐνσυνειδήτως τὰς ρωμαϊκὰς λειτουργικὰς διατάξεις, ἀνεπιγνώστως δὲ εἰς τὰς ἀρχὰς ἐπληρέθησαν ἐπὶ τῆς λειτουργίας τῆς Ρώμης σοβαραὶ τροποποιήσεις.

3. Ὅ,τι ἕως συνετέλεσεν εἰς διαμόρφωσιν νέου τινὸς τύπου ρωμαιογαλλικανικοῦ, ἐπιβληθέντος ἐν τέλει καὶ εἰς αὐτὴν τὴν Ρώμην, ὑπῆρξεν ἡ ὑπὸ τὴν ἐπιβολὴν τοῦ μεγάλου Καρόλου εἰσαγωγή τοῦ ρωμαϊκοῦ τύπου εἰς τὰς ἐν τῷ κράτει αὐτοῦ ἐκκλησίας καὶ ἡ ὑπ' αὐτοῦ ἐπιβληθεῖσα ἀντικατάστασις τοῦ Γαλλικανικοῦ τύπου ὑπὸ τοῦ ρωμαϊκοῦ. Στερούμενος οἰασθήποτε θεολογικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς μορφώσεως ὁ μονάρχης ἐκεῖνος, μὴ ὄν δὲ καὶ ἀπηλλαγμένος «τοῦ πάθους καὶ τῆς διανοητικῆς στενότητος τῆς χαρακτηριστικῆς συνήθως τοὺς ἑρασιτέχνας»⁴, ἠτύχησεν ἐν τῇ ἀναληφθείσῃ ὑπ' αὐτοῦ προσπάθειᾳ νὰ προσλάβῃ συνεργὸν καὶ βοηθὸν αὐτοῦ τὸν Ἀλκουῖνον, Ἄγγλον τὴν καταγωγὴν, πλέον δὲ διακεκριμένον μεταξὺ τῶν θεολόγων τῆς ἐποχῆς του καὶ ὄντως σοφὸν σύμβουλον αὐτοῦ εἰς ὅ,τι ἀφεώρα εἰς τὴν παιδείαν καὶ τὰ γράμματα. Τὸ ἀντίγραφον τοῦ Γρηγοριανοῦ εὐχολογίου, τὸ ὁποῖον μετ' ἐπανεπιλημμένας αἰτήσεις τοῦ Καρόλου ἀπέστειλεν εἰς αὐτὸν ὁ πάπας Ἀδριανὸς Α' μεταξύ τῶν ἐτῶν 785 καὶ 791 ἀνεθεωρήθη ἐπιμελῶς ὑπὸ τοῦ Ἀλκουῖνου, ἐν ἀντιπαραβολῇ πρὸς παλαιότερα χειρόγραφα τούτου κυκλοφοροῦντα καὶ πρότερον ἐν Γαλλίᾳ, οὕτω δὲ προῆλθε κριτικὸν κείμενον τοῦ εὐχολογίου τούτου ἀρκούντως καλὸν. Προσέθεσεν ὁ Ἀλκουῖνος εἰς αὐτὸ ἐκ ρωμαϊκῶν χειρογράφων παραλειπόμενά τινα, ἀλλὰ προὐχώρησε καὶ περαιτέρω συμμορφούμενος πρὸς τὰς κρατούσας ἤδη τάσεις καὶ κλίσεις τῶν λειτουργῶν καὶ τοῦ λαοῦ, οἵτινες ἐκαλοῦντο νὰ ἐγκαταλίπωσιν τὸν εἰς ὃν

2. Μν. ἔργ. I σελ. 107.

3. Αὐτόθ. σελ. 108.

4. Dix μν. ἔργ. σελ. 575.

εἶχον ἀπὸ αἰῶνων συνειθῆσαι λειτουργικὸν τύπον καὶ νὰ προσοικειωθῶσι νέον. Ἀναμφιβόλως δὲ εἰς χριστιανούς, οἱ ὅποιοι ἐγνώριζον τὸ ρητορικὸν καὶ καλλιπέδες ὕφος τῶν εὐχῶν τοῦ Γαλλικανικοῦ τύπου καὶ ἔκλινον πρὸς καλλιέργειαν συμβολικῶν τελετῶν, ἡ ἀπλότης καὶ σοβαρότης τοῦ Γρηγοριανοῦ εὐχολογίου καὶ ἡ βραχύτης τῶν εὐχῶν αὐτοῦ δὲν θὰ παρουσιάζετο εὐπρόσδεκτος. Ἄλλως τε καὶ πρὸ τοῦ Καρόλου ὁ ρωμαϊκὸς τύπος εἶχεν εἰσαχθῆ εἰς τὸ ἥμισυ τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Γαλλίας, προσηρμοσμένοι ὅμως εἰς τὸν Γαλλικανικὸν τύπον καὶ περιβεβλημένοι κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Dix⁵ «φραγκικὸν ἔνδυμα», τὰ δὲ Γαλλικανικὰ λειτουργικὰ βιβλία περιεῖχον εἰς σταθερῶς ὅλον ἐν ἀξιοσημείωμένη ἀναλογίᾳ ὕλικὸν ἐκ τῆς ρωμαϊκῆς λειτουργικῆς πράξεως.

4. Ὁ Ἀλκουῖνος λοιπὸν, ἀνταποκρινόμενος φρονίμως πρὸς τὴν ἤδη κρατοῦσαν κατάστασιν καὶ μὴ παραθεωρῶν τὰς ἐκδήλους ταύτας κλίσεις τοῦ κλήρου καὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πληρώματος, προσέθεσεν εἰς τὸ αὐθεντικὸν Γρηγοριανὸν εὐχολόγιον καὶ «συμπλήρωμά τι» ἐξ ἴσου ἔκτενές, ὅσον καὶ ἐκεῖνο, περιέχον εὐχὰς καὶ λειτουργικὰς διατάξεις διὰ τινὰς τελετὰς καὶ περιπτώσεις, μὴ προβλεπομένας ὑπὸ τοῦ εὐχολογίου τούτου, ἐκζητουμένας ὅμως ὑπὸ τῆς εὐσεβείας τοῦ λαοῦ καὶ ἱκανοποιούσας τὰς συνηθείας καὶ τὰς λατρευτικὰς κλίσεις του. Τὸ συμπλήρωμα τοῦτο εἶχεν ἀπαρτισθῆ ἐξ ἀξιοσημείωτου συλλογῆς τῶν καλλιτέρων τεμαχίων τοῦ Φραγκικοῦ Γελασιανοῦ εὐχολογίου ὑπὸ τὴν μορφήν τὴν ὅποιαν εἶχε προσλάβει τοῦτο ἐν τῷ Γαλλικανικῷ ἑδάφει κατὰ τὸν ἔβδομον καὶ ὄγδοον αἰῶνα, συμπεπληρωμένων καὶ διὰ τινῶν εὐχῶν ἐκ Γαλλικανικῶν πηγῶν, καθὼς καὶ ἄλλων ἐκ τοῦ Μοζαραβικοῦ τύπου, πάντων δὲ τούτων προσηρμοσμένων εἰς τὸν ρωμαϊκὸν τύπον. Ἐπὶ πλέον ὁ Ἀλκουῖνος μετὰ τὸ Γρηγοριανὸν εὐχολόγιον καὶ τοῦ συμπληρωματικοῦ τούτου παραρτήματος παρεισήγαγε μικρὸν τινα πρόλογον («Praefatiuncula Hucusque»), ἐν τῷ ὁποίῳ περιλαμβάνοντο ἐξηγήσεις καὶ ὁδηγίαι περὶ τοῦ πῶς ἔδει νὰ χρησιμοποιῆται τὸ οὕτω παρασκευασθὲν εὐχολόγιον. Κατὰ τὰς ὁδηγίας ταύτας τὸ πρῶτον μέρος τοῦ βιβλίου τούτου, τὸ περιέχον τὸ Γρηγοριανὸν κείμενον, ἔδει νὰ ἀκολουθῆται ἀπαρεγκλίτως καὶ ἄνευ τροποποιήσεως ἢ παραλείψεως τινος ὑπὸ παντὸς λειτουργοῦ. Θὰ ἠδύνατο ὅμως ἐξ ἐτέρου πᾶς λειτουργὸς νὰ προσθήσῃ κατὰ τὰς διαφόρους περιστάσεις καὶ κατὰ τὴν προτίμησιν αὐτοῦ οἰανδήποτε ἐκ τῶν εὐχῶν, τῶν περιεχομένων εἰς τὸ συμπληρωματικὸν παράρτημα.

5. Τὸ ἄμεσον ἀποτέλεσμα, τὸ προελθὸν ἐκ τοῦ ἔργου τούτου τοῦ Ἀλκουῖνου, ὑπῆρξεν, ὅτι ὁ Γαλλικανικὸς τύπος, ὅφ' ἦν μορφήν ἐπέζη κατὰ τὸν ὄγδοον αἰῶνα, ἐξέλιπε, διότι ὁ μέγας Κάρολος ἐπέβαλε τὴν χρῆσιν τοῦ Εὐχολογίου τοῦ Ἀλκουῖνου, ἠκολουθεῖτο δὲ πλέον οὗτος ἐπὶ δύο ἀκόμη αἰῶνας, μόνον ὑπὸ τοῦ Μοζαραβικοῦ τύπου τῆς Ἰσπανίας, ἀρχίζοντος καὶ τούτου νὰ

5. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 575.

παρακμάζει μέχρις οὗ και οὗτος ὑποκατεστάθη τελικῶς ὑπὸ τοῦ ρωμαϊκοῦ ἵνα περισωθῇ ὑπὸ τὴν μορφήν τοῦ *Missale mixtum*, τὸ ὁποῖον συνετέθη ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τοῦ καρδινάλιου Ξιμένους. Συγχρόνως ὅμως τὸ βιβλίον τοῦ Ἀλκουίνου ἀπετέλεσε νέαν ἀφετηρίαν ἐξελιξέως πρὸς περαιτέρω διαμόρφωσιν τοῦ ρωμαϊκοῦ τύπου και τῆς ρωμαϊκῆς λειτουργίας, τῆς κινήσεως δὲ ταύτης τῆς νέας ἐξελιξέως κέντρον δὲν ὑπῆρξε πλέον ἢ Ρώμη, ἀλλ' αἱ Γαλλικανικαὶ και Γερμανικαὶ ἐκκλησίαι. Καὶ κατὰ τὴν παρατήρησιν τοῦ Jungmann⁶ ἐπαν-εῦρε μὲν ἡ λειτουργία καθ' ἅπασαν τὴν Δύσιν τὴν ἐνότητα αὐτῆς, ἀλλὰ τὴν φορὰν ταύτην δὲν συνεφώνησαν τὰ μέλη πρὸς τὴν κεφαλὴν, ἀλλ' ὅλως τοῦναντίον τὰ μέλη, ὄλονεν καθιστάμενα ἰσχυρότερα και περισσότερον ἀνεξάρτητα, ἠκολουθοῦντο ὑπὸ τῆς κεφαλῆς.

6. Ἐκ τῶν χειρογράφων, τὰ ὁποῖα μετέπειτα ἀπαντῶνται, ἐμφαίνεται σαφῶς κατὰ τὴν παρατήρησιν τοῦ Dix⁷, ὅτι τὸ Συμπλήρωμα τοῦ Ἀλκουίνου ἀπέκτησε μεγάλην δημοτικότητα και κυκλοφορίαν εἰς τὰς Γαλλικανικὰς ἐκκλησίας. Ἐνῶ δὲ τὸ Γρηγοριανὸν βιβλίον ἄνευ τοῦ Συμπληρώματος τούτου ἐξηκολούθει νὰ ἀντιγράφεται εἰς τὴν Ἰταλίαν κατὰ τὸν ἕνατον και δέκατον αἰῶνα, εἰς τὴν Γαλλίαν ταχέως ἐξέλιπεν ἢ μεταξὺ τοῦ Γρηγοριανοῦ εὐχολογίου και τοῦ προστεθέντος εἰς αὐτὸ Συμπληρώματος διάκρισις, ἢ τόσον ἐπιμελῶς γενομένη ὑπὸ τοῦ Ἀλκουίνου, και παρελείφθη ὑπὸ τῶν ἀντιγραφῶν ὁ μεταξὺ τούτου και ἐκεῖνου παρεμβληθεὶς ὑπ' αὐτοῦ μικρὸς Πρόλογος. Προϊόντος δὲ τοῦ ἐνάτου αἰῶνος αἱ εἰς τὸ Συμπλήρωμα περιληφθεῖσαι εὐχαί, τῶν ὁποίων ἡ χρῆσις ἐπαφίνετο εἰς τὴν ἐλευθέραν προτίμησιν τοῦ λειτουργοῦ, παρεισήχθησαν εἰς αὐτὸ τὸ Γρηγοριανὸν κείμενον και οὕτω τὰ Ρωμαϊκὰ και Γαλλικανικὰ στοιχεῖα συνεχωνεύθησαν εἰς ἓν και μόνον βιβλίον. Ἐπὶ πλέον κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ δεκάτου αἰῶνος σημαντικὸς ἀριθμὸς εὐχῶν ἐκ τοῦ παλαιοῦ Γελασιανοῦ εὐχολογίου, ὡς τοῦτο εἶχε διαμορφωθῆ ὑπὸ τὴν Γαλλικανικὴν ἐπίδρασιν, περιελήφθη εἰς τὸ βιβλίον τοῦ Ἀλκουίνου, παρὰ τὸ ὅτι οὗτος εἶχεν ἀποσιωπήσει αὐτάς. Τὸ οὕτω δὲ διὰ τῶν προσθηκῶν τούτων και ἄλλων τινῶν ἐκ τῶν παλαιῶν Γαλλικανικῶν βιβλίων ἀπαρτισθὲν νέον εὐχολόγιον, κρατήσαν ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τῆς Γαλλίας, ἤρchiσε νὰ διαδίδεται και εἰς τὴν Ἀγγλίαν και Ἰταλίαν κατὰ τὸν δέκατον αἰῶνα, σιωπηρῶς δὲ ἤρχιζε νὰ ἐκτοπιζῆ και ἐν αὐτῇ τῇ Ρώμῃ τὰ παλαιὰ Γρηγοριανὰ βιβλία πρὶν ἢ παρέλθῃ ὁ ἐνδέκατος αἰὼν, ἕως οὗ ἐκράτησεν ὀριστικῶς και ἐκεῖ, συντελούντων εἰς τοῦτο τῶν ἐκ τῆς Γερμανικῆς ἐκκλησίας προσερχομένων παπῶν, οἵτινες ἐκλεγόμενοι και ἐγκαθιστάμενοι εἰς Ρώμην συναπεκόμιζον μεθ' ἑαυτῶν και τὰς λειτουργικὰς συνηθείας και δέλτους, τὰς ὁποίας ἐχρησιμοποιοῦν και ὡς ἐπίσκοποι πέραν τῶν Ἀλπεων.

6. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 131.

7. Μν. ἔργ. σελ. 583.

7. Οὕτως ἐκ τῆς κινήσεως καὶ τῆς ἐξελιξέως ταύτης τῶν λειτουργικῶν μορφῶν εἰς τὸ Καρολίνειον ἔδαφος περὶ τὸν δέκατον αἰῶνα προῆλθε κατὰ τὴν παρατήρησιν τοῦ Ju. gmann⁸ νέος τις τύπος λειτουργικός, ἡ ρωμαιοφραγκικὴ λειτουργία πλουσία ἅμα καὶ σταθερὰ τὴν ὕφην, ἥτις ταχέως καὶ λίαν εὐρέως διεδόθη καὶ ἀπὸ τῆς περιφέρειας ἐπεβλήθη καὶ εἰς αὐτὸ τὸ κέντρον. Ἡ ἐπισκοπικὴ πόλις τοῦ Sées ἐν Νορμανδίᾳ, ἡ τοῦ Minden ἐπὶ τοῦ Weser, τὰ μοναστήρια τοῦ ἀγίου Γρηγορίου ἐν Ἀλσατία καὶ τοῦ ἀγίου Λαυρεντίου ἐν Λιέγγη ὑπῆρξαν οἱ τόποι, ἐκ τῶν ὁποίων ἐξεκίνησεν ὁ νέος οὗτος τύπος ὑπὸ μορφᾶς διαφόρους καὶ κατέκτησεν ἐντὸς ὀλίγου καὶ αὐτὴν τὴν Ἰταλίαν, ἐν τέλει δὲ καὶ αὐτὴν τὴν Ρώμην. Κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν, περὶ τὸ 950, ἐνεφανίσθη εἰς τὴν Mayence καὶ τὸ ρωμαιογερμανικὸν Pontificale, τὸ ὁποῖον χρησιμεῦσαν ὡς πρότυπον τοῦ ἐν ἰσχύϊ καὶ σήμερον Pontificale romanum, ἐκομίσθη εἰς Ρώμην ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ὁθωνος τοῦ μεγάλου, ὅταν οὗτος ἦλθεν ἐκεῖ συνοδευόμενος ὑπὸ πολυαρίθμων Γερμανῶν κληρικῶν. Οὕτως, ὡς προσθέτει ὁ Dix⁹, τὸ φερόμενον σήμερον ὡς Γρηγοριανὸν Εὐχολόγιον θὰ ἦτο πλάνη νὰ χαρακτηρίσῃ τις ὡς καθαρῶς Ρωμαϊκόν. Συγκρίνων τις τὸ ὑπὸ τοῦ πάπα Ἀδριανοῦ ἀποσταλὲν εἰς τὸν μέγαν Κάρολον Ρωμαϊκόν εὐχολόγιον πρὸς τὸ Γαλλογερμανικὸν τοιοῦτον, ἦτοι πρὸς τὴν μορφήν, τὴν ὁποίαν ἐκεῖνο προσέλαβεν ἐκ τῆς ἀπὸ τοῦ μεγάλου Καρόλου ἀρξαμένης κινήσεως καὶ ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἐπεστράφη τοῦτο ὑπὸ τὰς ὡς ἄνω συνθήκας εἰς τὴν Ρώμην μετὰ τρεῖς αἰῶνας, πείθεται περὶ τοῦ ὅτι ὄχι μόνον οἱ Γαλλικανικὸς καὶ Μοζαραβικὸς τύποι ἐξηλείφθησαν ὑπὸ τοῦ νέου τούτου εὐχολογίου, ἀλλ' ἀκόμη καὶ αὐτὸς ὁ παλαιὸς Ρωμαϊκὸς τύπος ἐξετοπίσθη ὑπ' αὐτοῦ. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι τὸ Γρηγοριανὸν ὑλικόν, τὸ ὁποῖον ὁ Ἀλκουίνος καὶ ὁ μέγας Κάρολος ἔθεσαν ὡς βάσιν τῆς ἐν ταῖς Γαλλικανικαῖς ἐκκλησιαστικαῖς νέας λειτουργικῆς πράξεως, παρέμεινε πλέον ὡς σταθερὸν καὶ ἀμετακίνητον στοιχεῖον, ρωμαϊκὸν βεβαίως τὴν προέλευσιν, προστετέθησαν ὅμως εἰς αὐτὸ καὶ νέον λειτουργικὸν ὑλικὸν ἐκ τῆς πέραν τῶν Ἀλπεων τέως ἰσχυοῦσης λειτουργικῆς πράξεως, εἰς τρόπον ὥστε ἡ ὀνομασία Missale Romanum νὰ ἀκριβολογῇ μόνον ἐν σχέσει πρὸς τὸ σύνολον, οὐχὶ ὅμως καὶ ὡς πρὸς τὰς λεπτομερείας.

8. Ἀλλὰ καὶ πέραν τῶν Ἀλπεων εἰς τὰς ἐκκλησίας τοῦ τέως Γαλλικανικοῦ καὶ Μοζαραβικοῦ τύπου ἐξηκολούθησαν νὰ γίνωνται ἐξελιξεις μὲ βάσιν πάντοτε τὸ ὑπὸ τοῦ Ἀλκουίνου ἐπεξεργασθὲν ρωμαϊκὸν εὐχολόγιον, ὑποβοηθουῦντος εἰς τοῦτο τοῦ γεγονότος, ὅτι οἱ λειτουργικοὶ τύποι τῆς Δύσεως οὐδέποτε ἐπέδειξαν σημεῖα τινα οἰαδήποτε πρὸς καθιέρωσιν τῆς μονιμότητος καὶ ἀκινήσεως ἐκείνης, ἥτις προσέδωκε κατὰ τὴν περίοδον ταύτην εἰς τὸν Βυζαν-

8. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 126.

9. Μν. ἔργ. σελ. 584.

τινὸν τύπον τὴν ὀριστικὴν αὐτοῦ μορφήν, ἥτις ἔκτοτε καὶ μέχρι τοῦ νῦν παραμένει ἀμετάβλητος. Οὕτω προῆλθον οἱ διάφοροι Νεογαλλικανικοὶ τύποι τοῦ Μεσαιωνοῦ, οἷοι ὁ τῶν Παρισίων, ὁ Καρθουσιανός, ὁ τοῦ Sarum, ὁ τοῦ Trier, ὁ τοῦ Autum, ὁ Δομινικανός, ὁ Καρμηλιτικός, ὁ τῆς Ρουέννης, ὁ τοῦ Hereford καὶ τεσσαράκοντα ἢ πενήτηκοντα ἄλλοι, ἐκ τούτων ὅμως, ὡς παρατηρεῖ ὁ Dix¹⁰, οὐδεὶς θὰ ἠδύνατο νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς καθ' αὐτὸ νέος λειτουργικὸς τύπος, ὅφ' ἦν ἔννοιαν ὀνομάζονται οἱ διαφέροντες ἀλλήλων παλαιοὶ λειτουργικοὶ τύποι ἦτοι ὁ Ἀλεξανδρινός, ὁ Συριακός, ὁ Ρωμαϊκός. Κατὰ βάσιν ἡ πληθὺς αὕτη τῶν τύπων ἀνήκουσιν εἰς ἓνα καὶ τὸν αὐτὸν τύπον, τὸν Δυτικὸν τύπον, τὸν ὑπὸ τοῦ Ἀλκουίνου δημιουργηθέντα, διαφέροντες πρὸς αὐτὸν ὡς αἱ διάλεκτοι καὶ οἱ τοπικοὶ ιδιωτισμοὶ ἀπὸ τῆς μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς μητρικῆς γλώσσης, ἐξ ἧς προῆλθον καὶ ἀπὸ τῆς ὁποίας δὲν ἀπεμακρύνθησαν οὐσιωδῶς. Αἱ διαφοραὶ τούτων συνίστανται εἰς λεπτομερείας τοῦ τελετουργικοῦ, αἵτινες ἐνίοτε παρουσιάζονται ἀσυνήθεις καὶ κτυπηταί, ὡς πρὸς δὲ τὰ κείμενα εἰς ἰδιαζούσας καὶ προσαρμοζόμενας εἰς τὰς ἀγομένας ἑορτὰς εὐχὰς (proper) καὶ εἰς ἄλλας τινὰς, τὰς ὁποίας καθ' ἰδίαν ὡς ἀτομικὰς αὐτοῦ δεήσεις ἀπήγγελλεν ὁ λειτουργός. Οὕτως αἱ εἰδικαὶ εὐχαὶ διὰ τὰς ἑορτὰς τῶν ἁγίων εἰς βιβλίον τι τοῦ Norwich-Sarum δὲν εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου αἱ αὐταὶ πρὸς τὰς τοῦ Salisbury-Sarum. Εἰς τὰς τοπικὰς λοιπὸν διαλέκτους, ὅπως θὰ ἐλέγομεν, ἐδημιουργοῦντο οὕτω καὶ ὑποδιάλεκτοι κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Dix.

9. Ἐξ ἐτέρου ἡ παλαιὰ πρᾶξις, ἡ πρὸ τῆς ἀναθεωρήσεως τοῦ Ἀλκουίνου κρατοῦσα, καθ' ἦν αἱ διάφοροι τοπικαὶ ἐκκλησίαι ἐδανείζοντο κείμενα καὶ ἑορτὰς ἐξ ἄλλων γειτονικῶν ἐκκλησιῶν, παρέμεινε καὶ κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους ἀνεξέλεγκτος καὶ ἐν ἰσχύϊ. Οὕτως ἐπὶ παραδείγματι, συνεχίζει ὁ Dix, ἡ Ἀγγλικὴ ἑορτὴ τῆς Συλλήψεως τῆς Θεοτόκου εἰσήχθη καὶ εἰς Λυών, μετενεχθεῖσα ἐκεῖ ὑπὸ Gilbert, ἐφημερίου τῆς Λυών, εἶτα δὲ καὶ ἐπισκόπου τοῦ Λονδ.νου, πρὶν ἢ ἐπισήμως καθιερωθῆ αὕτη ὑπὸ τῶν ἐπισκόπων τῆς Ἀγγλίας, καθὼς καὶ διὰ τὴν νέαν Βελγικὴν ἑορτὴν τῆς ἁγίας Τριάδος, τὴν ἐπινοηθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Στεφάνου τῆς Λιέγης, καθιερώθησαν ἐν Ἀγγλίᾳ οἱ καθεδρικοὶ ναοὶ τοῦ Chichester καὶ τοῦ Norwich, πρὶν ἢ αὕτη γένηται δεκτὴ ὑπὸ τῆς Ρώμης. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν οἱ Πάπαι δι' Ἐγκυκλίων αὐτῶν καθιέρωνον νέας ἑορτὰς καὶ νέας λειτουργίας. Ἄλλ' ὡς παρατηρεῖ ὁ Dix, ἡ πρωτοβουλία πρὸς καθιέρωσιν τούτων προήρχετο ἐκ τῶν κατὰ τόπους διαφόρων ἐκκλησιῶν. Οὕτως ἡ ἑορτὴ τοῦ Σώματος τοῦ Χριστοῦ καθιερώθη δι' ἅπασαν τὴν ἐκκλησίαν ὑπὸ τοῦ Οὐρβανοῦ Δ τῷ 1264, ἀλλ' ἡ πλειονότης τῶν ἐν αὐτῇ τῇ Ἰταλίᾳ ἐκκλησιῶν δὲν εἶχε εἰσαγάγει ταύτην εἰς τὸ ἑοροτολόγιόν των οὐδὲ μετὰ παρέλευσιν πενήτηκοντα ἐτῶν, καίτοι

10. Ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 585.

εἶχεν ἀρχίσει ὁ ἑορτασμός της ἀπὸ τὰς βορείους ἐκκλησίας, εἰς δὲ τὴν Λιέγην ἐτηρεῖτο αὕτη εἴκοσιν ὀλόκληρα ἔτη πρὶν ἢ ὁ Οὐρβανὸς ἐπισημοποιήσῃ αὐτήν.

10. Πρὸς κατάπαυσιν τῆς ρευστῆς αὐτῆς καταστάσεως ἤρχισε νὰ δημιουργῆται ἀντίδρασίς τις ἀπὸ τοῦ δεκάτου τρίτου αἰῶνος, κυρίως ἀπὸ ὀργανωμένων μοναχικῶν ταγμάτων, ἅτινα ἐπεχείρησαν νὰ ἐγκαθιδρῦσωσιν εἰς τὰς ἐκκλησίας αὐτῶν μόνιμόν τινα καὶ ὁμοιόμορφον λειτουργικὸν τύπον. Κατὰ τὸν αὐτὸν ὅμως χρόνον οἱ Βενεδικτῖνοι καὶ οἱ Αὐγουστινιανοὶ διετήρησαν τὴν παλαιὰν αὐτῶν ἐλευθερίαν καὶ ἐπέτρεψαν εἰς τὰ κατὰ τόπους τμήματα αὐτῶν νὰ διατηρῇ ἕκαστος τὸ ἴδιον αὐτοῦ Missale. Ἐξ ἐτέρου κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον καὶ αἱ ἐνοριακαὶ ἐκκλησίαι ἤρχισαν νὰ συμμορφώνωσι τὸ τελετουργικὸν αὐτῶν πρὸς τὸ τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς εἰς ἣν ἀνήκον ἐπισκοπῆς, χωρὶς ἐν τούτοις νὰ ἐπιτυγχάνηται, ἵνα ἡ συμμόρφωσις αὕτη εἶναι πλήρης. Τὸ ὀριστικὸν τέλος εἰς τὴν συνεχῆ ταύτην πρὸς ἀναμοιομορφίαν ἐξέλιξιν ἐτέθη, ἔνθεν μὲν ὑπὸ τῆς ἐφευρέσεως τῆς Τυπογραφίας, ἣτις διηκούλυε τὴν κυκλοφορίαν ἐντύπων λειτουργικῶν βιβλίων, ἔνθεν δὲ ὑπὸ τῶν αὐστηρῶν μέτρων, τὰ ὁποῖα μετὰ τὴν ἐν Τριδέντῳ σύνοδον ἔλαβον οἱ πάπαι πρὸς ἐπιβολὴν ὁμοιομόρφου ἐν πάσαις ταῖς ρωμαιοκαθολικαῖς ἐκκλησίαις τελετουργικοῦ τυπικοῦ¹¹.

11. Dix ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 588.

ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΔΙΕΥΚΟΛΥΝΑΝΤΕΣ ΤΗΝ ΝΕΑΝ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΙΝ.

Ὡς πρὸς δὲ τοὺς παράγοντας τοὺς διευκολύναντας τὴν ἐξέλιξιν ταύτην τοῦ ρωμαϊκοῦ τελετουργικοῦ ἀλλὰ καὶ δημιουργήσαντας παρὰ τῷ λαῷ νέους ὄρους συμμετοχῆς αὐτοῦ ἐν τῇ λατρείᾳ θὰ παρατηροῦμεν τὰ ἐπόμενα:

1. Καθ' ἃ παρατηρεῖ ὁ Dix¹ δὲν θὰ ἦτο εὐκολον νὰ καθορίσῃ τις τὸ τυπικὸν καθ' ὃ κατὰ τοὺς ἀπὸ τοῦ δευτέρου μέχρι τοῦ τετάρτου αἰῶνος ἐτέλουν οἱ πρεσβύτεροι τὰς λειτουργίας αὐτῶν, διότι πᾶσαι αἱ περιγραφαὶ καὶ διατάξεις τῆς θείας Εὐχαριστίας μέχρι καὶ τοῦ ἐνάτου αἰῶνος προϋποθέτουσιν ὅτι ὁ ἐπίσκοπος εἶναι ὁ μόνος κανονικὸς τελεσιουργὸς τῶν μυστηρίων καὶ συνεπῶς ἡ ἀρχιερατικὴ λειτουργία ἀπετέλει τὸ πρότυπον, πρὸς ὃ ἔδει νὰ συμμορφοῦνται καὶ οἱ πρεσβύτεροι τελεσιουργοῦντες τὸ μυστήριον. Πᾶσαι ὡς ἐκ τούτου αἱ μαρτυρίαι τὰς ὁποίας ὁ Dix κατώρθωσε νὰ περισυλλέξῃ, πείθουσιν, ὅτι καὶ κατ' αὐτὸν τὸν πέμπτον αἰῶνα οὐδεμία διαφορὰ ὑπῆρχεν ἐν τῷ τυπικῷ τῆς τελείσεως τῆς Εὐχαριστίας τόσον ὑπὸ τοῦ πρεσβυτέρου, ὅσον καὶ ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου. Ὁ τελεσιουργῶν πρεσβύτερος ἐλειτούργει ἀπὸ θρόνου κειμένου ὀπισθεν τοῦ θυσιαστηρίου, ἐστραμμένος πρὸς τὸν λαόν, καθὼς καὶ ὁ ἐπίσκοπος, περιστοιχιζόμενος ὑπ' ἀριθμοῦ τινος διακόνων καὶ ὑπὸ τῶν συλλειτουργῶν αὐτοῦ πρεσβυτέρων, ἐὰν συνέβαινε νὰ εἶναι καὶ ἄλλοι πρεσβύτεροι ἐκεῖ. Ἐξαιρέσει δὲ τοῦ παλλίου ἢ τοῦ καθ' ἡμᾶς ὁμοφορίου, οὐδὲν ἄλλο διακριτικὸν ἄμφιον τοῦ ἐπισκόπου εἶχεν εἰσέτι καθιερωθῆ, εἰς τρόπον ὥστε καὶ κατὰ τὴν ἀμφίεσιν οὐδεμία ἄλλη διαφορὰ ὑπῆρχε μεταξύ ἐπισκόπου καὶ πρεσβυτέρου τελεσιουργούντων τὸ μυστήριον. Ἐντεῦθεν, καθ' ἃ παρατηρεῖ καὶ ὁ Jungmann² ὅταν ἡ Ρώμη καθώρισε καὶ γραπτῶς τὸ τυπικὸν τῆς λειτουργίας, τοῦτο ἀφεώρα εἰς τὰς ἐπισήμους ἀρχιερατικὰς λειτουργίας, τὰς τελουμένας εἴτε ἐν τῷ ναῷ τοῦ ἁγίου Πέτρου, εἴτε εἰς τὰς εὐαρίθμους ἄλλας τιτλούχους ἐκκλησίας τῆς Ρώμης, οἷαι αἱ βασιλικαὶ τοῦ Λατερανοῦ, τοῦ ἀποστόλου Παύλου, τῆς ἁγίας Μαρίας τῆς μεϊζονος. Διὰ τὰς ἄλλας ἐκκλησίας τῆς Ρώμης καὶ τῶν περιχώρων αὐτῆς, αἵτινες δὲν ἠδύναντο νὰ διατηρῶσι χορὸν ψαλτῶν καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἐκτελῆται ἐν αὐταῖς τὸ πολὺπλοκον ἀντιφωνικὸν ᾄσμα, εἰς δὲ συνήθως ἱερεὺς ἐτέλει ἀπλούστερον τὴν θείαν λειτουργίαν, ταιωτὸν τυπικὸν δὲν εἶχε καταρτισθῆ, καὶ μόνον κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἐβδόμου αἰῶνος ἐπετεύχθη ὡς ἤδη εἴπομεν, καὶ ἐν αὐτῇ ἔτι τῇ Ρώμῃ εἰς τοὺς ναοὺς αὐτῆς νὰ εἰσαχθῆ τὸ Introitus, καθὼς καὶ τὸ ἀντιφωνικὸν ᾄσμα. Μόλις δὲ ἀρχομένου τοῦ δεκάτου αἰῶνος

1. Αὐτόθ. σελ. 590.

2. Μν. ἔργ. I σελ. 107.

καὶ ἐν αὐταῖς ταῖς πέραν τῶν Ἑλλεων ἐκκλησίαις ἐτόλμησαν νὰ προσαρμώσωσι τὰς τυπικὰς διατάξεις τῆς ἀρχιερατικῆς λειτουργίας καὶ εἰς τὰ πρὸς χρῆσιν τῶν πρεσβυτέρων λειτουργικὰ βιβλία. Οὕτως ὑποβοηθούντων καὶ τῶν κενῶν, τὰ ὁποῖα παρουσίαζον τὰ εἰς τὰς Γαλλικανικὰς ἐκκλησίας ἀποσταλέντα ὑπὸ τοῦ Ἀδριανοῦ λειτουργικὰ χειρόγραφα, εἰσεχώρησαν ἀνεπιγνώστως εἰς τὰς χώρας ἐκεῖνας σοβαραὶ τροποποιήσεις καὶ μεταβολαί.

2. Ἐξ ἐτέρου ἐν ταῖς Γαλλικανικαῖς ἐκκλησίαις εἶχε πρὸ πολλοῦ ἐκδηλωθῆ ἡ τάσις καὶ ἡ ἰδιαίτερα προτίμησις πρὸς τὴν δραματικὴν ἐμφάνισιν τῆς λειτουργίας καὶ τὴν κατ' αὐτὴν χρησιμοποίησιν μακρῶν εὐχῶν. Ἡ πυκνὴ χρῆσις τοῦ θυμιάματος, ἡ μετὰ πομπῆς ἔξοδος τοῦ εὐαγγελίου, ἡ πλεονάζουσα χρῆσις τοῦ ποιητικοῦ στοιχείου, ἐκ τοῦ ὁποῖου προῆλθε τὸ πλῆθος τῶν *Sequentiae*, ὡς ἐσημειώσαμεν ἀλλαχοῦ, ἀνάγονται εἰς τὴν δραματικὴν πλευρὰν τῶν τελετουργιῶν. Ὁ πολλαπλασιασμὸς δὲ τῶν εὐχῶν ἐσημειώθη κυρίως ἐπὶ τῶν ἰδιωτικῶν εὐχῶν, τὰς ὁποίας μυστικῶς εἰς διάφορα σημεῖα τῆς λειτουργίας ἀπήγγελλεν ὁ ἱερεὺς ὑπὲρ ἑαυτοῦ, ἕξομολογούμενος τὴν ἀναξιότητά του καὶ ἐπικαλούμενος τὸ θεῖον ἔλεος εἴτε ὡς προπαρασκευὴν αὐτοῦ πρὸς τέλεσιν τῆς θείας λειτουργίας, εἴτε κατὰ διάφορα κρίσιμα σημεῖα αὐτῆς. Οὕτως ἐνῶ τὸ πλεῖστον τῶν εὐχολογιῶν τοῦ δεκάτου αἰῶνος περιλαμβάνουσι μικρὸν τινα ἀριθμὸν τοιοῦτων εὐχῶν, τὰ τοῦ ἐνδεκάτου αἰῶνος εἶναι πλήρη ἐξ αὐτῶν, αἱ ἐκλεκτότεραι δὲ ἐκ τούτων περιελήφθησαν καὶ εἰς τὴν ἔτι καὶ σήμερον ἰσχύουσαν λειτουργικὴν πράξιν τῆς Ρώμης.

3. Ἐπὶ πλέον ἡ ρωμαϊκὴ λειτουργία, λόγῳ τοῦ ὅτι ἦτο συντεταγμένη, ὡς καὶ μέχρι τοῦ νῦν, εἰς γλῶσσαν λατινικὴν, μετενεχθεῖσα εἰς τὰ Γαλλικανικὰ ἐδάφη δὲν κατενοεῖτο παρὰ μόνον ὑπὸ τῆς μικρᾶς ἐκλεκτῆς μερίδος τοῦ κλήρου. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι καὶ ὁ Γαλλικανικὸς τύπος τὴν λατινικὴν γλῶσσαν ἐχρησιμοποιοεῖ, ἀλλ' ἐκλίνε καὶ οὗτος πρὸς παρακμὴν καὶ ἐξαφάνισιν βαθμηδόν, καθ' ὅσον ἡ λατινικὴ γλῶσσα ἀπεμακρύνετο τοῦ ἐπιτοπίου ἰδιώματος καὶ καθίστατο ἀκατανόητος εἰς τὸ πολὺ ἐκκλησιαστικὸν πλῆρωμα, ἐνῶ ἐξ ἄλλου ἡ συνύπαρξις μεταξὺ αὐτοῦ καὶ διανοουμένης τάξεως λαϊκῶν παρημπόδιζε τὴν συμμόρφωσιν τῆς γλώσσης τῆς λατρείας πρὸς τὸ χυδαῖον γλωσσικὸν ἰδίωμα, τὸ προσιτὸν εἰς τοὺς πολλούς. Οὕτω, συνεχίζει ὁ Jungmann³, εἰς τὸ Καρολίνειον κράτος ἐπεφυλάσσετο εἰς μόνους τοὺς κληρικοὺς νὰ κατανοῶσι τὴν λειτουργίαν, ἐνεῦθεν δὲ καθιδρύετο νέα τις *disciplina arcani* καὶ ἀπόκρυψις τῶν μυστηρίων οὐχὶ πλέον ἔναντι τῶν ἐθνικῶν καὶ ἀμύητων, ἀλλ' ἔναντι αὐτοῦ τοῦ χριστιανικοῦ λαοῦ. Ἡ λειτουργία καὶ ἐν γένει αἱ μυστηριακαὶ τελεταὶ ἐνεφανίζοντο πρὸ τῶν πιστῶν ὡς τὸ ἀποκεκρυμμένον μυστήριον.

4. Ἀλλὰ καὶ αἱ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην θεολογικαὶ τάσεις καὶ ροπαὶ ὑπεβόηθον εἰς τὸν τοιοῦτον διαχωρισμὸν τοῦ λαοῦ ἀπὸ τοῦ θυσιαστηρίου

3. Αὐτόθ. σελ. 114.

καὶ τὴν ἀπομάκρυνσιν τούτου ἀπ' αὐτοῦ. Οὕτως εἰς τὴν Ἰσπανίαν καὶ εἰς περιοχὰς τῆς Γαλλίας ὁ πόλεμος κατὰ τοῦ Ἀρειανισμοῦ συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ προβληθῇ ἡ θεία ὑπόστασις τοῦ Κυρίου, νὰ ὠθηθῇ δὲ πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ νὰ ἐπισκιασθῇ πως ἡ εἰκὼν αὐτοῦ ὡς ἐνανθρωπήσαντος καὶ ὁμοιωθέντος τοῖς ἀδελφοῖς αὐτοῦ, ὑπὲρ ὧν ὁ μέγας καὶ μοναδικὸς μεσίτης καὶ ἀρχιερεὺς ἐντυγχάνει πρὸς τὸν Πατέρα αὐτοῦ. Παραλλήλως ὑπερεξήρθη ὁ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ κληρὸς, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἀποβῆ καὶ ἐκτός τοῦ ναοῦ ἰθύνουσα τάξις, ἐπιβαλλομένη καὶ διὰ τῆς μορφώσεως αὐτοῦ ἐν μέσῳ λαοῦ, παρὰ τῷ ὁποίῳ δὲν ἐπλεόναζον, ἀλλὰ μᾶλλον ἐσπάνιζον οἱ διανοούμενοι. Συγχρόνως καὶ ἡ περι θείας Εὐχαριστίας ἀντίληψις ἐχώρησε πρὸς νέαν καὶ αὐτὴ ἐξέλιξιν. Ἐνῶ προηγουμένως ἐνέμενον ἐπὶ τοῦ χαρακτῆρος τοῦ μυστηρίου ὡς Εὐχαριστίας καὶ ἐκαλοῦντο κατὰ τὴν τέλεσιν ταύτης οἱ πιστοί, ἵνα ἀπὸ κοινοῦ δι' αὐτῆς «εὐχαριστήσωσιν» τῷ Θεῷ ὑπὲρ πασῶν τῶν φανερῶν καὶ ἀφανῶν εὐεργεσιῶν τῶν εἰς αὐτοὺς γεγεννημένων προσφέροντες δι' αὐτὰ ὡς ἐν σῶμα θυσίαν λογικὴν καὶ ἀναίμακτον εἰς τὸ ὑπερουράνιον θυσιαστήριον ἀναφερομένην, ἤδη ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ἰσιδώρου τῆς Σεβίλλης ἡ Εὐχαριστία ἐθεωρεῖτο ὡς ἡ bona gratia ἢ ἡ εὐδοκία καὶ ἀγαθὴ χάρις, τὴν ὁποίαν ὁ Θεὸς καταπέμπει ἐξ οὐρανοῦ ἐπὶ τοὺς πιστοὺς κατὰ τὸ κρίσιμον σημεῖον τῆς λειτουργίας. Δὲν προσφέρει λοιπὸν ἡ Ἐκκλησία τὴν θυσίαν τῆς Εὐχαριστίας εἰς τὸν Θεόν, ἀλλ' ὁ Θεὸς καταπέμπει δι' αὐτῆς τὴν χάριν του καὶ προσφέρει αὐτὸς εἰς τοὺς πιστοὺς ταύτην. Προσφέρων εἶναι ὁ Θεός, Ἐντεῦθεν ἤρχισαν οἱ πιστοὶ προσεκτικώτερον νὰ διατίθενται κατὰ τὴν στιγμήν τοῦ καθαγιασμοῦ, οἱ δὲ λειτουργοὶ τὸν πρότερον γεγωνυῖα τῇ φωνῇ ἀπαγγελλόμενον κανόνα ἔλεγον ἤδη μυστικῶς, ὥστε τὸ πᾶν ἐν τῇ τελετουργίᾳ νὰ συγκαλύπτεται ὑπὸ τὸν πέπλον τοῦ μυστηρίου. «Ὁ ἱερεὺς μόνος, παρατηρεῖ ὁ Jungmann⁴, ἡδύνατο νὰ εἰσέρχεται εἰς τὸ θυσιαστήριον καὶ τὰ ἄδυτα τοῦ ναοῦ, ἐνῶ ὁ λαὸς ἴστατο ἔξω ἀναμένων καὶ προσευχόμενος. Ἡ λειτουργία καθίσταται ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον τὸ μυστήριον τῆς θείας καθόδου, ἢ ἐπελθοῦσα δ' ἐν τῷ μεταξὺ τροποποίησις ἐν τῷ βήματι, καθ' ἣν τὸ μὲν θυσιαστήριον προσεκολλήθη ἐπὶ τῆς κόγχης, ὁ δὲ θρόνος τοῦ ἐπισκόπου ἀπ' αὐτῆς μετετέθη ἐγγὺς τοῦ ἁμβωνος, καὶ οἱ λειτουργοὶ ἐτέλουν τὴν λειτουργίαν εἰς τὸ ἐξῆς μετὰ τῶν νώτων ἐστραμμένων πρὸς τὸν λαόν, συνετέλεσε καὶ αὐτὴ εἰς τὸ νὰ θεᾶται ὁ λαὸς μακρόθεν μόνον τὰ τελούμενα, φόβῳ συνεχόμενος καὶ πόρρω τοῦ θυσιαστηρίου ἰστάμενος, μὴ πλησιάζων πλέον εἰς αὐτό, μὴδὲ συνεχῶς μετέχων τούτου, ἀλλὰ κατὰ τὰς μεγάλας μόνον ἑορτὰς κοινανῶν τοῦ μυστηρίου.

5. Κατ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴν εἰσῆχθη καὶ ἡ χρῆσις τῶν ἀζύμων ἐν τῇ Εὐχαριστίᾳ, ὁ Ἀλκουίνος δὲ καὶ ὁ μαθητὴς αὐτοῦ Ραβανὸς Μαῦρος εἶναι οἱ πρῶτοι μάρτυρες τῆς καινοτομίας ταύτης, ἥτις συνεπέφερε μεθ' ἑαυτῆς καὶ ἄλλας

τροποποιήσεις. Αἱ προσφοραὶ τῶν εἰδῶν τῆς εὐχαριστίας ὑπὸ τῶν πιστῶν, αἱ προσκομιζόμεναι τέως εἰς τὸ θυσιαστήριον, δι' ὧν συμμετεῖχον ἐνεργῶς τοῦ Offertorii ἢ τῆς Προσκομιδῆς, περιωρίσθησαν βαθμηδὸν εἰς προσφοράς χρηματικὰς, οὐχὶ καθ' ἑκάστην, ἀλλὰ εἰς μόνον τὰς μεγάλας ἑορτὰς εἰσφερομένας. Ἡ κλάσις τοῦ ἄρτου τῆς Εὐχαριστίας, ἥτις διήρκει τέως ἐπὶ ὥραν ἀρκετὴν καὶ ἐγένετο ὑπὸ τὰ ὄμματα τοῦ λαοῦ ψαλλομένου τοῦ Agnus Dei, σχεδὸν ἐξηφανίσθη περιορισθεῖσα εἰς τὸ ἐλάχιστον. Ὁ χρησιμοποιοούμενος ἐν τῇ Εὐχαριστίᾳ δίσκος, ἀπὸ εὐρυτάτου τέως καὶ εὐρυχωροτάτου ὥστε ἀνέτως ἐν αὐτῷ νὰ κλᾶται ὁ ἄρτος, ἐγένετο μικρὸν δισκάριον, ἱκανὸν νὰ δέχηται μόνον τὸ πρὸς κοινωνίαν τοῦ ἱερέως ἐπαρκοῦν λεπτὸν καὶ στρογγύλον ἀρτίδιον, ἐνῶ τὰ πρὸς χρῆσιν τῶν πιστῶν λεπτὰ φύλλα τοῦ ἀζύμου ἄρτου ἐτοποθετοῦντο ἐντὸς τῆς πυξίδος καὶ ἐκεῖθεν λαμβανόμενα ὑπὸ τοῦ λειτουργοῦ ἀπετίθεντο οὐχὶ ἐπὶ τῆς χειρὸς τοῦ κοινωνοῦντος ὡς πρότερον, ἀλλ' ἐπὶ τῆς μικρῆς τι ἐξεχούσης τῶν ὀδόντων ὑγρᾶς γλώσσης αὐτοῦ. Πᾶσαι αὗται αἱ καινοτομίαι καὶ τροποποιήσεις ἦσαν ἱκαναὶ νὰ διευρύνωσι τὸ χάσμα καὶ τὴν ἀπόστασιν τὴν μεταξὺ τῶν πιστῶν καὶ τοῦ θυσιαστηρίου.

6. Αἱ ἐξηγήσεις τῆς λειτουργίας, αἵτινες ἐγένοντο πρὸς διαφωτισμὸν τοῦ λαοῦ, περιωρίζοντο κατόπιν τούτων μόνον εἰς τὰς ἐκφωνήσεις τοῦ ἱερέως, τὰς ἀκουόμενας καὶ ὑπὸ τοῦ λαοῦ, δὲν ἀνεπτύσσοντο δὲ αἱ μυστικῶς ὑπὸ τοῦ ἱερέως ἀπαγγελλόμεναι εὐχαί, ἰδίᾳ δὲ ὁ κατακαλυπτόμενος ὑπὸ μυστηριώδους πέπλου κανὼν. Ἐπὶ πλέον ἐξετίθετο καὶ ἡ σημασία τῶν ὑπὸ τοῦ ἱερέως γινόμενων κατὰ τὴν λειτουργίαν χειρονομιῶν καὶ χειρισμῶν, ἅτινα προσέπιπτον εἰς τὴν θέαν τῶν πιστῶν, χρησιμοποιομένης τῆς εἰς ὑπερβολὰς ἀνεπίστους παρασυρομένης ἀλληγορικῆς ἐξηγήσεως. Εἰς τὴν ἀλληγορικὴν αὐτὴν ἐξηγήσιν, οὐσαν καὶ πρότερον ἐν μετρίᾳ τινὶ χρήσει, ἔδωκε νέαν ὠθησιν αὐτὸς ὁ Ἀλκουίνος ἐφαρμόσας αὐτὴν εἰς τὴν ρωμαϊκὴν λειτουργίαν. Ὁ δὲ μαθητὴς αὐτοῦ Ἀμαλάριος ἐχρησιμοποίησε τὴν μέθοδον αὐτὴν οὕτως εὐρέως καὶ ὑπερβολικῶς, ὥστε διήγειρε τὴν ἀντίδρασιν τοῦ ἐν Λυὸν διακόνου Florus, κατόπιν τῆς ὁποίας καὶ ἡ σύνοδος τοῦ Quiercy ἐν ἔτει 838 ἀπεκήρυξε τὰς ἐκτροπὰς αὐτάς τοῦ Ἀμαλαρίου. Παρὰ τὴν ἀποκήρυξιν ὅμως αὐτὴν ἡ ἀλληγορικὴ μέθοδος ὄχι μόνον δὲν περιῆλθεν εἰς ἀχρησίαν, ἀλλὰ προσέλαβε μεγάλας διαστάσεις καὶ εὐρυτάτην διάδοσιν. Εἰς πᾶν ὅ,τι προσέπιπτεν εἰς τὰς αἰσθήσεις τοῦ λαοῦ κατὰ τὴν λατρείαν, ἀπεδίδοτο καὶ νέα τις σημασία, ἐξηγούμενον ἀλληγορικῶς.

7. Οὕτω τὸ ψαλλόμενον Εἰσοδικὸν (Introitus) συμβολίζει κατὰ τὴν ἐξηγήσιν αὐτὴν τὸ προαναγγέλλον τὴν ἔλευσιν τοῦ Χριστοῦ κήρυγμα τῶν προφητῶν. Τὸ ἐπακολουθεῖν δὲ εἰς τὸ Εἰσοδικὸν «Κύριε ἐλέησον» ἐσχετίζετο πρὸς τὸ κήρυγμα τῶν συγχρόνων τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ προφητῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων προεξεῖχον ὁ Ζαχαρίας καὶ ὁ υἱὸς αὐτοῦ Ἰωάννης, ὁ Πρόδρομος τοῦ Κυρίου. Καὶ τὸ ὕστερον ψαλλόμενον Δόξα ἐν ὑψίστοις (Gloria in excelsis)

ἡρμηνεύετο ὡς ἐνσωματοῦν τὴν χαρμόσουν ἀναγγελίαν τῆς γεννήσεως τοῦ Σωτῆρος πρὸς τοὺς ποιμένας, τὴν ὑπὸ τῶν ἀγγέλων γενομένην. Ἡ πρώτη εὐχή ἢ collectio ὑπενεθύμιζε τὰ ὑπὸ τοῦ Κυρίου γενόμενα ἐν τῷ ναῷ, ὅτε δωδεκαετῆς ἀνῆλθεν εἰς Ἱεροσόλυμα. Τὸ ἀποστολικὸν ἀνάγνωσμα ἐσχετίζετο πρὸς τὸ κήρυγμα τοῦ Βαπτιστοῦ καὶ τὸ ἐπακολουθοῦν εἰς τοῦτο ἀντίφωνον ἐσήμαινε τὴν πρόθυμον ὑπακοὴν τῶν πρώτων μαθητῶν, οἵτινες ἅμα τῇ κλήσει αὐτῶν ὑπὸ τοῦ Κυρίου ἀφέντες πάντα ἠκολούθησαν αὐτῷ. Τὸ ἐπισυναπτόμενον πρὸς τὸ ἀντίφωνον τοῦτο ἀλληλουῖα ἐσυμβόλιζε τὴν χαρὰν, τὴν ὁποίαν ἠσθάνθησαν οἱ μαθηταὶ ἐκ τῶν πρὸς αὐτοὺς ἐπαγγελιῶν τοῦ Κυρίου καὶ ἐκ τῶν θαυμάτων ἅτινα ἔβλεπον νὰ ἐργάζεται ὁ Διδάσκαλος αὐτῶν. Τὸ εὐαγγελικὸν ἀνάγνωσμα ἐσήμαινε τὸ κήρυγμα τοῦ Κυρίου. Ἀλλὰ καὶ οἱ χειρισμοὶ καὶ αἱ στάσεις τοῦ λειτουργοῦ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς λατρείας ἐξηγήθησαν, ὡς εἴπομεν, ἀλληγορικῶς Οὕτως ἡ κλίσις τοῦ λειτουργοῦ, ἀναγινώσκοντος ὠρισμένα τμήματα τοῦ κανόνος τῆς Εὐχαριστίας, ἐσήμαινε τὴν λύπην τῶν μαθητῶν, τὴν ὁποίαν ἐδοκίμασαν οὗτοι ἀπὸ τῆς συλλήψεως τοῦ Διδασκάλου των μέχρι τῆς Ἀναστάσεως αὐτοῦ. Οἱ διάκονοι, οἵτινες κατὰ παραγωγὴν ἴσταντο ὁ εἷς κατόπιν τοῦ ἄλλου ὅπισθεν τοῦ λειτουργοῦ, ἐσήμαινον τὴν καταπτώσιν τῶν μαθητῶν, ὅταν μετὰ τὴν σύλληψιν τοῦ Διδασκάλου των ἐκρύπτοντο «διὰ τὸν φόβον τῶν Ἰουδαίων». Οἱ δὲ ἐκατέρωθεν τοῦ θυσιαστηρίου ἱστάμενοι ὑποδιάκονοι καὶ προσβλέποντες εἰς αὐτὸ εἰκόνιζον τὰς παρὰ τὸν Σταυρὸν τοῦ Ἰησοῦ ἱσταμένας γυναῖκας. Καὶ ἡ εὐχή, ἢ ἐπακολουθοῦσα εἰς τοὺς λόγους τῆς συστάσεως, ἐσυμβόλιζε τὰς ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ ὀδύνας τοῦ Ἰησοῦ, ὅπως καὶ ἡ κλίσις τοῦ λειτουργοῦ κατὰ τὸ τμήμα τοῦ κανόνος, τὸ ἀρχόμενον διὰ τῆς λέξεως *Supplices*, ἐσήμαινε τὴν κλίσιν τῆς κεφαλῆς τοῦ Κυρίου, ὅτε παρέδιδε πρὸς τὸν Πατέρα τὸ πνεῦμα αὐτοῦ· καθὼς καὶ ἡ ἔνωσις (*Gommixtio*) τῶν εἰδῶν τῆς Εὐχαριστίας ἐσυμβόλιζε τὴν κατὰ τὴν Ἀνάστασιν ἔνωσιν τῆς ψυχῆς τοῦ Κυρίου μετὰ τοῦ ἐν τῷ τάφῳ σώματος αὐτοῦ κ.τ.λ. Καὶ ἐν ὀλίγοις «δύναμις ἐπινοήσεως καὶ ἐφευρετικότητος, ἔκτακτος φαντασία» ἐκδηλοῦνται πρὸς τὸ ἀλληγορεῖν πάντα τὰ τῆς λατρείας μέχρι καὶ αὐτῶν ἀκόμη τῶν καλυμμάτων τῆς ἁγίας τραπέζης. Οὕτως ἡ θεία λειτουργία καὶ γενικῶς ἡ τελετουργία τῶν μυστηρίων προσλαμβάνουσιν ἤδη νέαν ἔννοιαν διὰ τῶν ἀλληγορικῶν αὐτῶν ἐξηγήσεων⁵.

8. Ὀλίγον τι βραδύτερον, περὶ τὸν ἐνδέκατον αἰῶνα, αἱ συζητήσεις περὶ τῆς ἐν τῷ μυστηρίῳ μεταβολῆς τῶν εὐχαριστιακῶν εἰδῶν, αἱ προκληθεῖσαι ὑπὸ τῶν ὀρθολογιστικῶν ἐξηγήσεων αὐτῆς, τὰς ὁποίας εἰσηγήθη ὁ *Bérenger* τῆς Τουράνης († 1088), συνεκέντρωσαν ἐπὶ μᾶλλον τὴν προσοχὴν περὶ τὸ μυστήριον καὶ ἔδωκαν ἀφορμὴν πρὸς λῆψιν μέτρων ἀναφερομένων ἐν πάσῃ λεπτομερείᾳ εἰς τοὺς τρόπους τῆς παρασκευῆς τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου

5. Jungmann αὐτόθ. σελ. 122 καὶ ἐξῆς.

τῆς Εὐχαριστίας, τῆς συνενώσεως τῶν δακτύλων τοῦ λειτουργοῦ τῶν ἀψαμένων τοῦ καθηγιασμένου ἄρτου, τῆς πλύσεως τῶν δακτύλων τούτων καὶ τῶν μετὰ τὴν κατάλυσιν τῆς Εὐχαριστίας σκευῶν. Ἐπὶ πλέον ἤρχισαν νὰ κυκλοφορῶσι καὶ ἀφηγήσεις θαυμάτων, συντελεσθέντων ἐν τῷ μυστηρίῳ τῆς Εὐχαριστίας, κατὰ τὰ ὁποῖα λειτουργοὶ ἀντὶ τοῦ καθηγιασμένου ἄρτου εἶδον ἐν τῷ δισκαρίῳ τὴν ἀνθρωπίνην μορφήν τοῦ Σωτῆρος. Εἶχον δὲ αὐταί, ὁλονὲν ἐξογκούμεναι ὑπὸ τῆς φαντασίας, ζωηρὰν ἀπήχησιν παρὰ τῷ εὐπίστῳ λαῷ. Ἐν τῇ συναισθήσει, ἣτις διηγέθη παρὰ τοῖς πιστοῖς, ὅτι αὐτοὶ δὲν ἦσαν ἄξιοι νὰ ἴδουν διὰ τῶν ὀφθαλμῶν αὐτῶν καὶ τὴν σωματικὴν μορφήν τοῦ Κυρίου, τὴν ὑποκρυπτομένην ἐν τῷ μυστηρίῳ, ἐπεθύμουν νὰ βλέπωσι τοῦλάχιστον αὐτὸν τὸν καθηγιασμένον ἄρτον, ἤρκει δὲ ἡ θεὰ αὕτη, μάλιστα κατὰ τὰς στιγμὰς τοῦ καθηγιασμοῦ λαμβάνουσα χώραν, νὰ ἀντικαταστήσῃ παρ' ἐνὶ ἐκάστῳ τούτων καὶ αὐτὴν ἔτι τὴν θείαν κοινωνίαν. Χειρισμὸς δὲ τις τοῦ λειτουργοῦ, ἐκ παλαιότερων χρόνων καθωρισμένος, ἐπέτρεπε τὴν πλήρη ἱκανοποίησιν τῆς ἐπιθυμίας ταύτης τῶν πιστῶν. Καθ' ἣν δηλαδὴ στιγμὴν ἐν τῇ ἀφηγήσει τῶν λόγων τῆς συστάσεως ἀπήγγελλεν ὁ λειτουργὸς τὴν φράσιν «ἐλάβε τὸν ἄρτον» ὁ Ἰησοῦς, ἐλάμβανε καὶ οὗτος τὸν ἄρτον ἐπὶ τῶν χειρῶν του, ὡς αὐτὸς ὁ Κύριος, καὶ ὑψωνεν αὐτὸν ἐλαφρῶς. Ἡ προσοχὴ τῶν πιστῶν ἤδη συνεκεντροῦτο εἰς τὴν στιγμὴν αὐτήν. Οἱ δὲ ἱερεῖς ἀνταποκρινόμενοι εἰς τὴν ἐπιθυμίαν αὐτὴν τοῦ λαοῦ διηύρυναν τὸν χειρισμὸν τοῦτον. Ἐπισημότερον δὲ ἐν ἔτει 1210 ὁ ἐπίσκοπος τῶν Παρισίων διέταξε τοὺς ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν αὐτοῦ ἱερεῖς νὰ ὑψώνωσιν εἰς ἀρκετὸν ὕψος τὸν καθηγιασθέντα ἄρτον, ὥστε νὰ καθίσταται οὗτος θεατὸς ὑπὸ πάντων τῶν πιστῶν, πάντες δὲ οἱ πιστοὶ τότε νὰ προσπίπτωσι τιμῶντες καὶ προσκυνοῦντες αὐτόν. Θεᾶσθαι τὸν ἅγιον ἄρτον κατὰ τὴν στιγμὴν τοῦ καθηγιασμοῦ, λέγει ὁ Jungmann⁶, κατέστη διὰ πολλοὺς τῶν πιστῶν τὸ οὐσιῶδες ἐν τῇ εὐλαβεῖ συμμετοχῇ τῆς λειτουργίας. Ἦρκει νὰ ἴδῃ τις τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου κατὰ τὸν καθηγιασμόν, ἵνα ἀνακτήσῃ τὴν εἰρήνην τῆς τεταραγμένης συνειδήσεώς του. Εἰς τὰς πόλεις δὲ ἔτρεχον οἱ πιστοὶ ἀπὸ τοῦ ἐνὸς ναοῦ εἰς τὸν ἄλλον, ἵνα ἴδωσιν ὅσον τὸ δυνατὸν περισσοτέρας φορὰς τὸν καθηγιασμένον ἄρτον ὑψούμενον. Καὶ συνωθοῦντο ἐν τοῖς ναοῖς προσπαθοῦντες νὰ ἐξασφαλίσωσιν ὅσον τὸ δυνατὸν καλλιτέραν θέσιν, ἀπὸ τῆς ὁποίας θὰ ἔβλεπον πληρέστερον τὰ ἐν τῷ θυσιαστηρίῳ. Καὶ ἐπὶ πλέον ἐσημειοῦτο ἐν τοῖς ἐνοριακοῖς ναοῖς συρροὴ μὲν τῶν πιστῶν ὀλίγον πρὸ τοῦ καθηγιασμοῦ, ἀποχώρησις δὲ τούτων εὐθύς μετὰ τὴν ὑψώσιν καὶ τὴν ὑπ' αὐτῶν θεάν τοῦ καθηγιασμένου ἄρτου. Ὑπὸ τὴν ὠθησιν τῶν λαϊκῶν τούτων ἀντιλήψεων εἰσῆχθη εἰς χρῆσιν καὶ εἰδικόν τι ἄρτοφόριον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐτοποθετεῖτο ὁ καθηγιασμένος ἄρτος καὶ προεβάλλετο καὶ κατ' ἄλλας στιγμὰς τῶν ἀκολουθιῶν εἰς θεάν καὶ εὐλογία τῶν

6. Αὐτόθ. σελ. 159.

πιστῶν, ἐν τέλει δὲ καθωρίσθη ἀπὸ τοῦ 1246 καὶ ἡ λεγομένη Fête-Dieu, καθ' ἣν ὁ ἅγιος ἄρτος ἀποκεκαλυμμένος λιτανεύεται περιφερόμενος ἐν πομπῇ ἀνὰ τὰς ὁδοὺς.

9. Ἡ τοιαύτη ἀντίληψις καὶ ἐπεξεργασία τῆς λειτουργίας ὡς «θεάματος», συνεχίζει ὁ ρωμαιοκαθολικὸς Jungmann⁷, ὁμιλοῦντος κυρίως εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς τῶν παρισταμένων κατ' αὐτήν, εὔρε καὶ παράλληλόν τι ἐν τῇ προσπαθείᾳ, ἵνα ικανοποιῶνται περισσότερο καὶ τὰ ὅλα τῶν πιστῶν κατὰ τὴν λειτουργίαν διὰ τῆς ἐκτελέσεως μελωδικώτερον ἐπεξεργασμένου ἐκκλησιαστικοῦ ἄσματος. Ἡ πολυφωνία ἀρχίζει νὰ προσκτᾶται σπουδαιότητα. Δευτέρα κατ' ἀρχὰς φωνή, καὶ τρίτη ἔπειτα καὶ τετάρτη ἀκολουθῶς προσετέθη, ἰδιαιτέρως ἐπὶ τῆς ἐκτελέσεως τοῦ *graduale* καὶ τοῦ Ἀλληλουϊᾶ. Ἐνῶ δὲ ἡ Ρώμη ἐνέμενεν ἀκόμη εἰς τὸ Γρηγοριανὸν ἄσμα, ἐν Γαλλίᾳ ἀναφαίνονται αἱ πρῶται λειτουργίαι συνθεθειμέναι κατὰ τὰς νέας μελωδικὰς ἀντιλήψεις καὶ μετὰ πολυφωνικῶν συνθέσεων ἀπὸ τοῦ Κύριε ἐλέησον μέχρι τοῦ *Agnus Dei*, περιέχουσαι μὲν ἐνίοτε καὶ τεμάχιά τινα Γρηγοριανὰ, κατὰ τὸ πλεῖστον ὅμως ὅλως ἀνεξάρτητοι τῶν Γρηγοριανῶν μελωδιῶν. Ὅταν δὲ ἡ παπικὴ αὐλὴ κατέλιπε τῇ 1377 τὴν *Abignon*, ὁ χορὸς τῶν ψαλτῶν τοῦ πάπα συναπεκόμισεν εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ τὴν πολυφωνικὴν μελωδίαν, ἥτις βαθμηδὸν διεδόθη πανταχοῦ. Ἄλλ' ἐὰν ἤδη τὸ μελωδικὸν ἄσμα ἔτερπε περισσότερο τὸ οὖς, ἀπέσπα ὅμως τὴν διάνοιαν ἐπὶ μᾶλλον ἀπὸ τῆς ἐρωτήτος τῶν τελουμένων καὶ ἐδραματοποιεῖ ἐπὶ τὸ κοσμικώτερον τὴν θεῖαν λειτουργίαν.

10. Ἄλλο σημεῖον ἀξιοσημείωτον κατὰ τὸν Maxwell⁸ ὑπῆρξεν ἡ μεγάλη ἐπαύξησις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν λειτουργιῶν, ἰδίᾳ τῶν εἰδικῶν (*notinae*) τοιούτων, τῶν περιστατικῶν καὶ πρὸς ἐπίτευξιν εἰδικοῦ τινος σκοποῦ ὑπὸ τῶν πιστῶν τελουμένων. Ἐκ παρερμηνείας τοῦ ἱλαστηρίου χαρακτῆρος τῆς ἐν τῇ Εὐχαριστίᾳ θυσίας, ἥτις ἐφθανε παρά τισι μέχρι τῆς πλάνης νὰ θεωρῆται αὕτη ὡς ἐνέχουσα δύναμιν καθ' ἑαυτὴν καὶ ἀνεξαρτήτως τῆς ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ ἐφάπαξ ὑπὸ τοῦ Κυρίου προσενεχθείσης θυσίας, ἐκάστη λειτουργία ἐθεωρεῖτο ὅτι εἶχεν ὠρισμένην τινὰ ἀξίαν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, δύο δὲ λειτουργίαι εἶχον διττὴν καὶ πλείονες πλείονα ἀξίαν παρὰ τῆς Θεοῦ. Μετὰ τῆς ποσότητος λοιπὸν ὡς κριτηρίου ἢ μὴ πεφωτισμένη καὶ μὴ κατ' ἐπίγνωσιν εὐσέβεια τῶν πολλῶν ἐξεζήτει μέγιστόν τινα ἀριθμὸν λειτουργιῶν. Ἐφ' ὅσον δὲ μία ἐκάστη λειτουργία ἐθεωρεῖτο ἔχουσα ὠρισμένην ἀξίαν, ὑπελογίζετο ἤδη σοβαρῶς, πῶσαι τὸν ἀριθμὸν ἀπρητοῦντο λειτουργίαι πρὸς ἀπαλλαγὴν ψυχῆς τινος ἀπὸ τῶν ποινῶν τοῦ καθαρτηρίου πυρὸς καὶ μεταβίβασιν αὐτῆς εἰς τὸν Παράδεισον. Ὡς πρὸς δὲ τὰς ἄλλας περιστατικὰς λειτουργίας, αὗται ἐγίνοντο καὶ

7. Ἀὐτόθ. σελ. 161.

8. William D. Maxwell, *An outline of Christian Worship, its development and forms*, London 1945 σελ. 67.

πρὸς ἐπίτευξιν καὶ προαγωγὴν ὅλων κοσμικῶν καὶ ἐπιγείων ὑποθέσεων. Ὑπῆρχον, ὡς εἶδομεν καὶ ἀλλαχοῦ, λειτουργίαι νοτίναε ἐπὶ ταξιδίῳ, πρὸς ἀνακάλυψιν κλεπτῶν, πρὸς ἀπόδοσιν κλαπέντων ἀγαθῶν κ.τ.λ., ἡ κατὰ τὸ ἔτος δὲ 694 συνελθοῦσα ἐν Τολέδῳ σύνοδος κατέκρινε καὶ ἀπηγόρευσε τὰς λειτουργίας τὰς γινομένας ἐπὶ τῷ σκοπῷ νὰ ἀποθάνωσιν ὠρισμένα πρόσωπα μισητὰ εἰς τοὺς τελοῦντας τὰς λειτουργίας ταύτας πιστοῦς. Ὡς δὲ ὁ αὐτὸς Maxwell ἀκολουθῶν τὸν Heiler παρατηρεῖ, αἱ ἰδιωτικαὶ αὐταὶ λειτουργίαι ἀπέβησαν καρκίνος, κατεσθίωσιν τὴν ψυχὴν τῆς Ἐκκλησίας. Ἐπειδὴ δὲ αὐταὶ ὀλογὸν ἐπληθύνοντο, τὸ δὲ κεντρικὸν θυσιαστήριον ἐκάστου ναοῦ δὲν ἐπῆρκει πρὸς ἱκανοποίησιν τῶν πολυπληθῶν αἰτήσεων, οὐ μόνον εἰς ἕκαστον ναὸν ἀπεσπῶντο πολλοὶ ἱερεῖς, ἵνα ἐφημερεύωσιν ἐν αὐτῷ, ἀλλὰ καὶ ἐδημιουργήθησαν ἐντὸς ἐνός καὶ τοῦ αὐτοῦ ναοῦ πλείονα παρεκκλήσια καὶ ἄλλα παράπλευρα θυσιαστήρια, ὥστε συνέπιπτε κατὰ τὴν αὐτὴν ὥραν νὰ τελῶνται πλείονες τῆς μιᾶς λειτουργίας., ἐκάστου τῶν ἐφημερίων ἀπασχολοῦντος ἐν ἑκ τῶν θυσιαστηρίων τούτων.

11. Τὰ ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἐκθέσεως περὶ τῆς προσληφθείσης ὑπὸ τῆς ρωμαϊκῆς λειτουργίας μορφῆς συμπεράσματα ἀφίνομεν τὴν Evelyn Underhill⁹ νὰ ἐκθέσῃ. Κατὰ τὴν συγγραφέα λοιπὸν αὐτὴν, ἐν τῇ ρωμαϊκῇ λατρείᾳ ἡ ἔμφασις προσεδίδετο οὐχὶ εἰς τὴν ἔννοϊαν τῆς ἐπουρανίου θυσίας, ἀλλ' εἰς αὐτὴν τὴν πρᾶξιν τὴν ὑπὸ τοῦ ἱερέως τελουμένην ἐν τῷ ὄρατῷ θυσιαστηρίῳ. Δὲν ἐνδιέτριβε τόσον αὐτὴ εἰς τὸ αἰώνιον μυστήριον, ἀλλὰ περισσότερον εἰς τὰς ἐν χρόνῳ ἐκδηλώσεις τοῦ μυστηρίου τούτου ἐν τῷ ὄρατῷ κόσμῳ. "Ὅπως ἐξειλίχθη αὕτη, ἀπεμακρύνθη τοῦ γενικοῦ χαρακτῆρος τῆς πρώτης ρωμαϊκῆς λατρείας, ὡς εἶχε διαμορφωθῆ αὕτη κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα. Ἡ θυσία τότε προσεφέρετο ὑπὸ τοῦ λειτουργοῦ, ἐστραμμένου πρὸς τὸν λαόν, καὶ ἐπὶ θυσιαστηρίου μὴ χωριζομένου ἀπὸ τὰ ὄμματα τοῦ λαοῦ. Οἱ πρόλογοι καὶ αἱ εὐχαὶ ἦσαν βραχεῖαι, ἀλλ' ἐκφραστικαί. Ἡ ἐπιμεμελημένη καὶ εἰς ὕψος ἐκλεκτὸν ἀπαρίθμησις καὶ περιγραφή τοῦ μεγαλείου καὶ τῶν εὐεργεσιῶν τοῦ Θεοῦ, ἡ ἐν ταῖς λειτουργίαις τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἐν τῷ Γαλλικανικῷ τύπῳ μετ' ἐμπνεύσεως ἰσχυρᾶς γινομένη, ἐν τῇ Ρωμαϊκῇ λειτουργίᾳ ἐγένετο δι' ὀλίγων φράσεων. Τὴν παλαιότεραν λειτουργικὴν γλῶσσαν τῆς ρωμαϊκῆς λειτουργίας διέκρινε τὸ λακωνικὸν καὶ ἡ σοβαρότης. Ἀπὸ τὴν αὐστηρὰν δὲ αὐτὴν καὶ σοβαρὰν καὶ βραχύλογον λατρείαν τῆς ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Γρηγορίου ρωμαϊκῆς ἐκκλησίας, τὴν ἀπεγυμνωμένην ἀνωφελοῦς καὶ πλεονάζοντος συμβολισμοῦ, προῆλθε τὸ πομπῶδες οἰκοδόμημα τοῦ μεσαιωνικοῦ Καθολικισμοῦ μὲ τὰς πολυσυνθέτους τελετὰς του μὲ τὰς πολλὰς λειψανοθήκας του καὶ τὰ πολλὰ θυσιαστήρια, μὲ τὰς πανδήμους λατρευτικὰς ἐκδηλώσεις καὶ τὰς λιτανείας, τὰς διεγειρούσας τὸ συναίσθημα, μὲ τὴν λατρείαν τῆς ἱεραῆς καρδίας τοῦ Ἰησοῦ,

9. *Worship* (London 1943) σελ. 254 καὶ ἐξῆς.

μέ τὰς ποικιλομόρφους λατρείας τῆς Παναγίας, μέ τὸ ροζάριον, μέ τὰς στάσεις τοῦ σταυροῦ, μέ τὴν φάτνην, μέ τὴν λατρείαν τοῦ Ἐσταυρωμένου κ.λ.π., ἅτινα ἀνταποκρίνονται πρὸς τὸν κλίνοντα πρὸς τὸ συγκεκριμένον χαρακτήρα τῆς λατινικῆς διανοίας, ἥτις προτιμᾷ τὸ ἀπτόν καὶ τὴν ὑλοποίησην τοῦ μυστηριώδους καὶ εἶναι ἀκαλλιέργητος πρὸς τὰς νοεράς πτήσεις, δι' ὧν ἡ ἰδιοσυγκρασία τῶν Ἀνατολικῶν λαῶν ἀναζητεῖ νὰ εἰσδύσῃ εἰς τὰ ὑπερκόσμια καὶ ἐπουράνια. Ἐντεῦθεν συμμόρφως καὶ πρὸς τὸ οὐχὶ ἐπαρκῶς μεμορφωμένον ἐκκλησιαστικὸν πλήρωμα ἐπῆλθε καὶ ἡ νέα ἐξέλιξις τοῦ Μεσαίωνος, ἡ καταλήξασα εἰς τὴν οὐ κατ' ἐπίγνωσιν λατρείαν τοῦ καθηγιασμένου ἄρτου, διὰ τὴν ὁποίαν εἰσῆχθησαν προσευχαὶ πρὸ τοῦ ἄρτοφορίου καὶ τελεταὶ εὐλογίας διὰ τοῦ καθηγιασμένου ἄρτου καὶ ἐκθέσεις τούτου πρὸς λατρευτικὴν προσκύνησιν. Ἐτονίσθη ἡ συνέχισις τῆς ἐνσαρκώσεως τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ Εὐχαριστίᾳ καὶ κατέστη οὕτω τὸ θυσιαστήριον διὰ τῆς ἐμφάσεως τῆς προσδοθείσης εἰς τὴν διδασκαλίαν τῆς μετουσιώσεως διηνεκῆς Βηθλεέμ. Ἐχρησιμοποιήθη δὲ ὁ καθηγιασμένος ἄρτος ὡς συγκεκριμένον, αἰσθητὸν καὶ ὄρατὸν σημεῖον τῆς ἀοράτου παρουσίας. Οὕτως, ἐὰν ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ λατρείᾳ ἐπανεισερχόμεθα εἰς τὴν ἀτμόσφαιραν τοῦ Χριστιανισμοῦ τῶν Πατέρων, διὰ τῆς ρωμαιοκαθολικῆς λατρείας εἰσαγόμεθα εἰς τὴν ἀτμόσφαιραν τοῦ ΙΓ' αἰῶνος καὶ ἀντιλαμβάνομεθα, ὅτι αὕτη φέρει ἔνδυμα μεσαιωνικόν.

12. Ἄλλ' ἡ διαμόρφωσις αὕτη τῆς Ρωμαϊκῆς λατρείας ἐνεπλούτισε μὲν τὸ τελετουργικὸν αὐτῆς καὶ διὰ τῆς ὑπερβολικῆς ἀναπτύξεως τῆς δραματικῆς πλευρᾶς αὐτῆς προσέλαβε μορφήν δυναμένην νὰ διεγείρῃ τὸ συναίσθημα τῶν ἀπλουστέρων, συνεπέφερον ὅμως ζημίας σοβαράς. Ὁ ἰδιαιτερός τוניσμός τοῦ ἐξίλαστικοῦ καὶ θυσιαστικοῦ χαρακτήρος τῆς Εὐχαριστίας συνεδυάσθη, ὡς παρατηρεῖ ἡ Underhill¹⁰ πρὸς τὴν περὶ ἀξιομισθίας καὶ ἀφέσεων ρωμαιοκαθολικὴν διδασκαλίαν, ὑπεβोधήθησεν εἰς τὸ νὰ παραχαραχθῇ ὁ ὁμαδικὸς καὶ κοινωνικὸς χαρακτήρ τῆς λατρείας καὶ τῆς Εὐχαριστίας ὡς προσφορᾶς καὶ ἀναφορᾶς ὑπὸ τῆς ὅλης Ἐκκλησίας προσφερομένης εἰς τὸν Θεόν, ἐνεθάρρυνε τὴν ὀφελιμιστικὴν ἀντίληψιν τῆς θρησκείας καὶ ἔδωκεν ὄθησιν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἰδιωτικῆς καὶ ἐν εἴδει ἀφιερῶματος ἢ καζήματος πρὸς ἐπιτυχίαν καὶ ὑλικῶν σκοπῶν γινομένης λειτουργίας. Ἡ Εὐχαριστία οὕτω δὲν προσεφέρετο ὡς ὁμαδική, ἀνιδιοτελής καὶ πνευματικὴ προσφορὰ ὀλοκλήρου τῆς Ἐκκλησίας ἐν πᾶσι καὶ διὰ πάντας, ἀλλὰ πρὸς ἐπίτευξιν ὑπὲρ ἐκείνων, δι' οὗς προσεφέρετο, ἀφέσεως πονῶν ἢ παραχωρήσεως εὐεργετημάτων καὶ χαρίτων, ἅτινα κατήντησε νὰ θεωρῶνται ὡς ἐξαρτώμενα ἐκ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν γινομένων λειτουργιῶν ἢ τοῦ ποσοῦ τῶν πληρωνομένων ἀντιμισθιῶν. Πάντα ταῦτα μετὰ τῆς ἀναποφεύκτου πληθοῦς ἄλλων λαϊκῶν δεισιδαιμονιῶν καὶ καταχρήσεων, αἵτινες ἐγεννήθησαν, ἐξηγοῦσιν ἐν τινι μέτρῳ τὴν ἀγαπάκησιν,

10. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 260.

τὴν ὁποίαν ἐξεδήλωσαν πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς θείας Εὐχαριστίας ὡς θυσίας οἱ Μεταρρυθμισταί, οἵτινες ἐζήτησαν ὀλοτελῶς νὰ ἐξαλείψωσιν ἀπὸ τῆς λατρείας τῶν τὸν θυτήριον χαρακτηῖρα τοῦ Κυριακοῦ Δείπνου. Ἡ ὠφελιμιστικὴ ἐξ ἄλλου ἀντίληψις τῆς Εὐχαριστίας καὶ ὁ ἰδιωτικὸς χαρακτηρ, τὸν ὁποῖον προσέλαβεν αὐτὴ, ὑπέθαλψαν τὸν περιορισμὸν τῆς ρωμαϊκῆς λατρείας εἰς προσωπικὴν τινὰ καὶ ἀτομιστικὴν εὐσέβειαν συγκεντρουμένην εἰς τὸν ἐν τῷ ἄρτοφωρίῳ φυλαττόμενον ἅγιον ἄρτον. Μετὰ τῆς ἐξάρσεως δὲ τῆς τελετῆς συνεξήρθη καὶ ὁ λειτουργός, ἐχωρίσθη τὸ θυσιαστήριον τοῦ ἐκκλησιασματος καὶ ἕκαστος τῶν πιστῶν μετέπεσεν εἰς τὴν θέσιν τοῦ θεατοῦ καὶ τοῦ ἀκροατοῦ τῆς λειτουργίας. Ἐπαυσε νὰ προσφέρῃ ἄρτον καὶ οἶνον ὡς συμμετοχὴν αὐτοῦ εἰς τὴν τελετὴν τῆς Προσκομιδῆς, ἐπὶ πλέον δὲ κρατησάσης τῆς κατ' ἀραιὰ χρονικὰ διαστήματα προσελεύσεως εἰς τὸ μυστήριον, ἐκινδύνευε καὶ ὅλως νὰ ἀποξενωθῇ αὐτοῦ. Ἡ λειτουργία ἔπαυσε νὰ εἶναι πρᾶξις λατρείας ὀργανικὴ καὶ συλλογικὴ καὶ ἡ θεία Κοινωνία γινομένη ἀπὸ τὸν φυλασσόμενον ἐν τῇ πυξίδι προηγιασμένον ἄρτον ἀπέβη ὑπόθεσις ἰδιωτικὴ καὶ οὐχὶ πρᾶξις, ἐν τῇ ὁποίᾳ οἱ πιστοὶ πάντες ὁμοῦ συμπροσφέροντες τὴν ζῶσαν καὶ λογικὴν θυσίαν τῆς ἀγάπης μετέχουσιν ἀπὸ κοινοῦ ἐκ τῆς αὐτῆς Τραπέζης. Μόνη συμμετοχὴ τοῦ πιστοῦ ἐν τῷ μυστηρίῳ κατήντησε νὰ εἶναι ἢ εἰς τὴν ὥραν τοῦ καθαγιασμοῦ συγκέντρωσις τῆς προσοχῆς αὐτοῦ, ἵνα διὰ τῆς θέας καὶ μόνης τοῦ καθηγιασμένου ἄρτου πορισθῇ ἁγιασμὸν τινὰ. Ἡ λειτουργία οὕτως ἀπέβη δραματικὸν θέαμα, ὅπερ ἐκορυφουτο οὐχὶ ἐν τῇ κοινωνίᾳ τοῦ μυστηρίου ὑπὸ τῶν πιστῶν, ἀλλ' εἰς τὸ θαῦμα τῆς μετουσιώσεως καὶ κατέληγεν εἰς τὴν οὐχὶ ἐλευθέραν δεισιδαιμόνων προλήψεων καὶ ἀντιλήψεων προσκύνησιν τοῦ ὑψουμένου ἁγίου ἄρτου. Λεγομένη μυστικῶς, εἰς γλῶσσαν δὲ ἀκατάληπτον καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς ἀπαιδεύτους κληρικοὺς καὶ συνοδευομένη ὑπὸ λίαν ἐπεξειργασμένης μελωδίας, δὲν ὑπεβοήθει τοὺς πιστοὺς εἰς τὸ νὰ λατρεύωσι τὸν Θεὸν ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ. Εἰς ταῦτα δέον νὰ προστεθῇ ἔνθεν μὲν, ὅτι τὸ κήρυγμα εὐρίσκετο ἐν παρακμῇ, ἐφ' ὅσον πλείστοι τῶν ἐφημερίων ἦσαν ὅλως ἀγράμματοι· ἔνθεν δὲ ὅτι καὶ ἡ Βίβλος, οὔσα ἐν μεταφράσει λατινικῇ παρέμενον ὅλως ἀπρόσιτος εἰς τὸν λαόν. Μόνον βοήθημα εἰς τὴν γλῶσσαν αὐτοῦ εἶχε δοθῆ εἰς αὐτὸν συλλογὴ τις προσευχῶν, τὰς ὁποίας ὁ πιστὸς εἰς τὰς σιωπηλάς ὑπὸ μόνου τοῦ λειτουργοῦ τελουμένης λειτουργίας ἔδει καθ' ἑαυτὸν νὰ λέγῃ εἰς ὄρισμένα σημεῖα τῆς τελεσιουργίας. Ἀλλὰ καὶ ἡ χρῆσις τῶν προσευχῶν τούτων ὑπεβοήθει μόνον εἰς τὴν ἀτομικὴν τοῦ πιστοῦ ἀφοσίωσιν, καθ' ὃν χρόνον ἀπεμόνωνε τοῦτον τῶν λοιπῶν ἀδελφῶν του καὶ ἠγείρετο ὡς φραγμὸς τις μεταξὺ τῶν πιστῶν ἐκάστων, παρεμποδίζων τούτους, ἵνα συνενωθῶσιν εἰς κοινὴν καὶ ὁμαδικὴν λατρείαν.

13. Κατὰ τῆς παραμορφώσεως ταύτης ἐξεδηλώθη κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἢ ὑπὸ δύο Ἐγκυκλίων τοῦ πάπα Πίου Ι' εὐνοηθεῖσα λειτουργικὴ κίνησις, ἥτις ἀποβλέπει εἰς τὴν εὐρεῖαν συμμετοχὴν τοῦ λαοῦ ἐν τῇ Λειτουργ-

γία, ὥστε ὁ λαὸς νὰ συμπροσφέρῃ τὴν ὑπὸ μόνον τοῦ λειτουργοῦ καθαγιαζομένην θυσίαν. Ἐντεῦθεν παρηγγέθησαν μὲν οἱ λειτουργοί, ὅπως στρέφονται πρὸς τὸν λαὸν καὶ ἀπαγγέλλωσιν εἰς ἐπήκοον αὐτοῦ τὰς εὐχάς, συνεστήθη δὲ εἰς τὸν λαὸν ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Πάπα, ἵνα ἐν τῇ θείᾳ λειτουργίᾳ προσεύχηται οὐχὶ ἀπλῶς οἰανδήποτε προσευχήν, ἀλλ' αὐτὴν ταύτην τὴν λειτουργίαν. Συνεστήθη ἐπὶ πλέον ἢ συνεχῆς, καὶ εἰ δυνατόν ἢ καθημερινὴ μετάληψις. Κέντρον τῆς νέας ταύτης κινήσεως, ἣτις ἀποτελεῖ ἀξιολογώτατον χαρακτηριστικὸν τοῦ νεωτέρου Καθολικισμοῦ, ἀπέβησαν ἐν Γερμανίᾳ μὲν τὸ Μοναστήριον τῆς Μαρίας Laach, ἐν Βελγίῳ δὲ τὸ τάγμα τῶν Βενεδικτίνων. Ἄλλ' ἡ κίνησις αὕτη ἐξεδηλώθη κατὰ χρόνους νεωτέρους ἐπικρατήσασα κατὰ τὴν τελευταίαν ἐν Βατικανῷ σύνοδον καὶ εἰσηγηθεῖσα ἀξιολογωτάτας μεταρρυθμίσεις ἐν τῇ ρωμαιοκαθολικῇ λατρείᾳ λίαν ἐπωφελεῖς καὶ ἐποικοδομητικὰς. Καθ' οὓς ἕμεις χρόνους ἀνεφάνησαν οἱ Μεταρρυθμισταὶ ἢ ρωμαιοκαθολικὴ λατρεία εἶχεν, ὡς περιεγράψαμεν αὐτὴν ἄνωτέρω.

14. Αἱ ὑπὸ τῆς δευτέρας ἐν Βατικανῷ συνόδου εἰσαχθεῖσαι ἐν τῇ λατρείᾳ μεταρρυθμίσεις καὶ ἀποκαταστάσεις πάντοτε ἐπὶ τῆς παραδόσεως βασιζόμεναι, ἀποσκοποῦσιν εἰς τὴν οἶον τε ἐνεργότεραν συμμετοχὴν καὶ τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ εἰς τὴν λατρείαν, εἰς τρόπον ὥστε νὰ καθίσταται αὕτη λατρεία συλλογικὴ καὶ ζωσα τοῦ ὅλου ἐκκλησιασματος τῶν πιστῶν. Οὕτως, ἵνα ὑποκινηθῇ ἡ ἐνεργὸς αὕτη συμμετοχὴ τῶν συμπαραισταμένων πιστῶν, παραγγέλλεται¹¹, ὅπως εὐνοοῦνται αἱ ἐν τῇ λατρείᾳ ἐπιφωνήσεις τοῦ λαοῦ, αἱ ἀποκρίσεις, τὸ ᾄσμα τῶν ψαλμῶν, τὰ ἀντίφωνα καὶ αἱ ἐπωδαί, καθὼς καὶ αἱ τοῦ σώματος στάσεις καὶ χειρονομίαι, τηρουμένης κατὰ τοὺς ὠρισμένους καιροὺς ἱεραῶς σιγῆς. Ἐπὶ πλέον ὀρίζεται¹², ἵνα πρὸς ἐμφάνισιν σαφῆ τῆς στενῆς ἐνώσεως τῆς τελετῆς καὶ τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ λειτουργίᾳ ἀποκατασταθοῦν δαψιλέστερα τὰ ἐκ τῆς ἁγίας Γραφῆς ἀναγνώσματα, καθὼς καὶ τὸ κήρυγμα καὶ μάλιστα ἡ περὶ τῆς θείας λειτουργίας κατήχησις. Σπουδαῖον βῆμα μεταρρυθμίσεως ὑπῆρξε καὶ ἡ εἰσαγωγή τῆς κατανοουμένης ὑπὸ τοῦ ἐκκλησιασματος γλώσσης ἐν τῇ λατρείᾳ, διατηρουμένης τῆς λατινικῆς γλώσσης μόνον εἰς ὠρισμένα σημεῖα, ἰδίᾳ ὑπὸ τοῦ λειτουργοῦ ἀπαγγελλόμενα¹³. Ἐν τῇ θείᾳ λειτουργίᾳ ἐπανεισῆχθη¹⁴ ἡ μετὰ τὰ ἀναγνώσματα κοινὴ δέησις ἢ εὐχὴ τῶν πιστῶν, ἡ τείνουσα καὶ παρ' ἡμῖν νὰ ἐξαφανισθῇ, μόνον δ' ἐν τῇ λειτουργίᾳ τῶν Πρηγιασμένων περισωθεῖσα. Παραγγέλλεται¹⁵ ἵνα οἱ πιστοὶ κοινωνῶσιν ἐκ τοῦ ἐν τῇ θείᾳ λειτουργίᾳ, εἰς ἣν παρίστανται, καθαγιαζομένου ἁγίου ἄρτου, ἐπιτρέπεται δὲ κατὰ τὴν κρίσιν τῶν ἐπισκόπων καὶ ἡ κοινωνία

11. Constitution sur la Liturgie Γαλλ. μετάφ. § 30.

12. Αὐτόθ. § 35.

13. Αὐτόθ. § 36 καὶ § 54.

14. Αὐτόθ. § 53.

15. Αὐτόθ. § 55.

ὕπ' ἀμφοτέρα τὰ εἶδη εἶτε εἰς τοὺς κληρικούς, εἶτε καὶ εἰς τοὺς λαϊκοὺς καθ' ἄς περιπτώσεις θὰ ὀρίση ἢ ἀποστολικὴ ἔδρα. Ὀρίζεται¹⁶ κατὰ τὴν Μ. Πέμπτην πρωΐας καὶ ἐσπέρας καὶ καθ' ἡμέρας ἄλλας, ἰδίᾳ χειροτονειῶν καὶ ἡμερῶν ὀριζομένων ὑπὸ τοῦ οἰκείου ἐπισκόπου ἢ συλλειτουργία πλειόνων κληρικῶν, ὡς παρ' ἡμῖν. Ἐν τῇ παροχῇ τῶν μυστηρίων καὶ μυστηριοειδῶν τελετῶν ἐπιτρέπεται ἢ χρῆσις τῆς ἐπιτοπίου γλώσσης¹⁷. Ἀποκαθίσταται ἢ τάξις τῶν κατηχομένων πρὸς ἐπιμελεστέραν παροχὴν τῆς κατηχήσεως καὶ συνιστᾶται ὡς προτιμότερα ἢ παροχὴ τοῦ βαπτίσματος κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς θείας λειτουργίας, ἐπιτρέπεται δὲ καὶ ἢ εὐλογία τοῦ βαπτισματικοῦ ὕδατος καὶ κατ' ἄλλον ἐκτὸς τοῦ πασχαλίου χρόνον¹⁸. Τὸ χρίσμα συνιστᾶται νὰ παρέχεται μετ' ἀνανεώσεως τῶν ὑποσχέσεων τῶν διδομένων κατὰ τὸ βάπτισμα, καὶ συνημμένως μετὰ τῆς θείας λειτουργίας, ἐπιτρεπομένου νὰ παρέχεται καὶ κεχωρισμένως αὐτῆς¹⁹. Καὶ ὡς πρὸς τὸ μυστήριον τοῦ γάμου συνιστᾶται ὡς προτιμότερα ἢ μετὰ τῆς θείας λειτουργίας καὶ εὐθὺς μετὰ τὰ κατ' αὐτὴν ἀναγνώσματα τέλεσις αὐτοῦ²⁰.

Τοιαῦται ἐν συντομίᾳ αἱ μεταρρυθμίσεις καὶ ἀποκαταστάσεις αἱ ὑπὸ τῆς ἐν Βατικανῷ δευτέρας συνόδου γενόμεναι, αἵτινες ἀναμφιβόλως ἐνέχουσι πρόδηλον σοβαρότητα καὶ ἀποτελοῦσι γενναῖον βῆμα κατὰ τὸ πνεῦμα τῆς ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ τῶν πρώτων αἰῶνων λατρείας γενόμενον.

16. Αὐτόθ. § 56.

17. Αὐτόθ. § 63.

18. Αὐτόθ. § § 64, 66, 70.

19. Αὐτόθ. § 71.

20. Αὐτόθ. § 78.